

ΣΤΑΧΤΕΣ ΚΑΙ ΔΑΚΡΥΑ ΣΤΗ ΛΙΜΝΗ...
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

*Στο εξώφυλλο: Πάνω δεξιά οικία Τσίνο Αλμπάλα, εβραϊκό σχολείο και
συναγωγή (καρτ ποστάλ, αρχείο Θρ. Παπαστρατή).*

Επιμέλεια: Γραφείο Δημοσίων Σχέσεων Κ.Ι.Σ.

Τεχνική επιμέλεια: Μιχάλης Κύρκος

Copyright © 2009, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος

ISBN: 978-960-99200-0-1

ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΣ ΟΡ. ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ

*Στάχτες και δάκρυα
στη λίμνη...*

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΑΘΗΝΑ 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος	9
Αντί Προλόγου	11
Εισαγωγή.....	13
Ιστορική αναδρομή.....	19
Εβραϊκή συνοικία – Συναγωγή – κοινοτικά ιδρύματα.....	36
Επαγγελματικές ασχολίες των Καστοριανών Εβραίων.....	42
Το Ολοκαύτωμα των Καστοριανών Εβραίων.....	46
Λογοτεχνικές καταγραφές.....	56
Η Συναγωγή της Καστοριάς στην Κωνσταντινούπολη	58
Γλωσσάρι – Ερμηνεία εβραϊκών όρων	71
Βιβλιογραφία.....	76
Παράρτημα Φωτογραφιών	82

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος

Ο Θρασύβουλος Ορέστη Παπαστρατής εδώ και πολλά χρόνια έχει ασχοληθεί με τη μελέτη και τη μέσα από τα βιβλία του ιστορική αναβίωση των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων της Ελλάδος που χάθηκαν κατά το Ολοκαύτωμα. Έχει καταπιαστεί με πολύ καλή πρόθεση και κυρίως, όπως ο ίδιος γράφει, με «μεγάλη συγκίνηση και πόνο για εκείνους που χάθηκαν, πληρώνοντας με αίμα την ταυτότητά τους».

Είναι φυσιολογικό μέσα στο πέρασμα του χρόνου να σημειώνονται αλλαγές και διαφοροποιήσεις: Το παλιό να αλλάζει ή και να πεθαίνει, το νέο να γεννιέται. Όσον αφορά όμως τις Ισραηλιτικές Κοινότητες σε ολόκληρη την Ευρώπη και φυσικά και στην Ελλάδα δεν σημειώθηκε μία διαδοχική μεταβολή, αλλά ένας αυθαίρετος, βίαιος, καταναγκαστικός κατατρεγμός, μία κατόπιν προγράμματος εγκληματική διάλυσή τους. Το έμψυχο υλικό που συγκροτούσε τις Ισραηλιτικές Κοινότητες οδηγήθηκε στα στρατόπεδα του θανάτου, το δε άψυχο (εγκαταστάσεις, αρχεία κ.λπ.) στην ολοκληρωτική καταστροφή. Κάθε τι που θύμιζε την εβραϊκή παρουσία εξαφανίστηκε, σύμφωνα με το απάνθρωπο πρόγραμμα της «Τελικής Λύσης».

Ο ερευνητής της ιστορίας των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων είναι, λοιπόν, αναγκασμένος να ξεκινήσει από σχεδόν μηδενική βάση για να παρουσιάσει το θέμα του. Στην προσπάθειά του για να ξαναφέρει στην επιφάνεια τη μακραίωση

εβραϊκή παρουσία σε ελληνικές πόλεις συναντά κάθε λογής εμπόδια: έλλειψη πηγών, στοιχείων (πολλές φορές υπάρχουν μόνον προφορικές μαρτυρίες τοπικών παραγόντων που θυμούνται και τιμούν τη μνήμη των Εβραίων συμπατριωτών τους), αρχείων (συχνά κατεστραμμένων) πνεύμα αδιαφορίας (κάποτε και ηθελημένης) κ.λπ.

Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα έχει συνηθίσει να κινείται ο Θρασύβουλος Παπαστρατής για να παρουσιάσει τις Ισραηλιτικές Κοινότητες της Ορεστιάδας, του Διδυμοτείχου, του Ρεθύμνου, των Χανίων, της Καστοριάς, της Κωνσταντινούπολης με τις οποίες έχει ασχοληθεί. Αναμφισβήτητα ο Ελληνικός Εβραϊσμός οφείλει πολλά στον ερευνητή – συγγραφέα Θρασύβουλο Παπαστρατή και ο υπογράφων ως πρόεδρος του συντονιστικού οργάνου των Εβραίων της Ελλάδος, θέλει με τις παρούσες γραμμές να του το αναγνωρίσει και να τον ευχαριστήσει για τη δύναμη ψυχής που έχει επιδείξει.

Αθήνα, Ιανουάριος 2010

Μωϋσής Κ. Κωνσταντίνης
Πρόεδρος

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Η ιστορία του εβραϊσμού της Διασποράς είναι μια αλυσίδα από επάλληλους και συνεχόμενους κύκλους χαμένων κόσμων και μία σειρά ανεξήγητων, άδικων και αδικαιολόγητων ανηλεών διωγμών απέναντι στη ζωή, στον άνθρωπο και στα πιστεύω του.

Ταυτόχρονα, όμως, η ιστορία αυτή είναι και ένας ύμνος στη δημιουργία, αφού το πέραςμα του εβραϊκού στοιχείου από κάθε τόπο συνοδεύτηκε από πρόοδο σε όλους τους τομείς: επιστήμη, τέχνη, οικονομική ανάπτυξη, γράμματα...

Μελετώ επί πολλά χρόνια την ιστορία των Εβραίων της Ελλάδας - των δικών μου ανθρώπων - και η έρευνά μου συνοδεύεται πάντοτε από μεγάλη συγκίνηση και πόνο για εκείνους που χάθηκαν, πληρώνοντας με αίμα την ταυτότητά τους. Ξεχωριστή θέση στο πεδίο της έρευνάς μου έχει η Καστοριά.

Η Καστοριά, ανάμεσα στις δεκάδες ελληνικές πόλεις όπου προπολεμικά ζούσαν ανθηρές και καλά συγκροτημένες ελληνοεβραϊκές κοινότητες, έχει το αρνητικό προνόμιο της απουσίας, σε αντίθεση με άλλες πόλεις, όπου διασώθηκαν κάποια από τα εβραϊκά μνημεία του χτες. Στην Καστοριά, δυστυχώς, ενώ κουβαλά πίσω της υπερχιλιόχρονη εβραϊκή παρουσία με λαμπρή ιστορία, δεν απέμεινε τίποτε σχεδόν να θυμίζει το παρελθόν αυτό. Και το χειρότερο είναι ότι η απουσία πέρασε και στη συλλογική μνήμη. Οι Καστοριανοί Εβραίοι είναι άγνωστοι στους νεώτερους συμπολίτες τους...

Η διαπίστωση αυτή απετέλεσε και αποτελεί για μένα μια πρόκληση. Μια τέτοια μεγάλη ιστορία δεν έπρεπε να αφεθεί στη λήθη. Οι Καστοριανοί Εβραίοι δεν πρέπει να ξεχαστούν. Είναι το ελάχιστο που μπορούσε να γίνει απέναντι στην ιερή μνήμη όλων εκείνων των αθών συνανθρώπων και συμπολιτών μας, που έγιναν στάχτη στην Πολωνία...

* * *

Με ξάφνιασε ευχάριστα η ιδιαίτερα τιμητική πρόταση του Προέδρου του Κ.Ι.Σ. και εκλεκτού μου φίλου Μωϋσή Κωνσταντίνη, να εντάξει το Συμβούλιο στις εκδόσεις του την ανά χείρας μελέτη μου. Έμενε στο συρτάρι και πίστευα πως θα μείνει για καιρό ακόμη εκεί. Οφείλω λοιπόν θερμές ευχαριστίες τόσο στον ίδιο, όσο και στο Συμβούλιο για την ιδιαίτερη αυτή τιμή στο πρόσωπό μου.

Ευχαριστίες οφείλω επίσης από τη θέση αυτή και στον καλό μου φίλο Παναγιώτη Μπαϊρακτάρη, μαχητικό δημοσιογράφο της Καστοριάς, γιατί πρόθυμα μου διέθεσε πολλάκις τις στήλες της εφημερίδας του, της «ΟΔΟΥ» της Καστοριάς, όπου πρωτοείδαν το φως της δημοσιότητας κομμάτια του παρόντος κειμένου στην πρώτη τους μορφή.

Θρασύβουλος Ορ. Παπαστρατής

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Καστοριά! Γραφική δυτικομακεδονική πόλη, προικισμένη από τη φύση, που οι σύγχρονοι άνθρωποι ανοσιούργησαν στην ομορφιά της, καταστρέφοντας την οικιστική της αρμονία. Η ειδυλλιακή εικόνα που παρουσίαζε μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, χάθηκε ανεπιστρεπτί κάτω από την άναρχη και πυκνή δόμηση...

Καστοριά! Εμπορικό κέντρο με πλούσια ιστορία, όπου ως τον Μάρτη του 1944 κατοικούσε μία ανθηρή εβραϊκή κοινότητα, που αποτελούσε το ένα δέκατο του συνολικού πληθυσμού της. Ο «*Ανθός της Λίμνης*» που έγινε στάχτη στα στρατόπεδα της Πολωνίας...

Με την Καστοριά συνδέομαι συναισθηματικά. Είναι μία από τις πολιτείες εκείνες, που συμβόλιζαν παιδιόθεν στη μνήμη μου το φυσικό και αρχιτεκτονικό κάλλος, στενά δεμένα με την ιστορία και τον πολιτισμό. Στην έρευνα της ιστορίας της με ώθησαν οι εβραϊκές μου παρακαταθήκες κι έτσι ασχολήθηκα και ασχολούμαι επισταμένα με την ιστορία της εβραϊκής της κοινότητας, των δικών μου ανθρώπων.

Η Καστοριανή εβραϊκή κοινότητα είναι εκείνη που πρώτη αναγέννησε τον εβραϊσμό της Βασιλεύουσας: στα μέσα του 15^{ου} αιώνα αποίκησε την Κωνσταντινούπολη, δημιουργώντας μεγάλη παροικία σε μια γειτονιά του Κεράτιου, που πήρε και το όνομα της πόλης: «Καστορία». Η γειτονιά αυτή σήμερα είναι γνωστή ως Μπαλατάς και ακόμη στέκουν εκεί τα ερείπια της παλιάς Συναγωγής των Καστοριανών.

Πάνε χρόνια που διάβασα το βιβλίο μιας σπουδαίας Καστοριανής, της Μπέρρυ Ναχμιά. Η «*Κραυγή για το αύριο*», με μνήμες από την πατρίδα και πικρές εμπειρίες από τα στρατόπεδα του ολέθρου, είναι σημείο αναφοράς για τον Καστοριανό Εβραϊσμό, που πρέπει να διαβάζεται και να συγκλονίζει τις ερχόμενες γενιές, διδασκόμενη και ως τοπική ιστορία στα σχολεία της περιοχής.

Κίνητρα λοιπόν υπήρχαν αρκετά, για να καταστούν πρόκληση για επίσκεψη στη μακεδονική πόλη, επίσκεψη όμως που δυσκόλεψε η γεωγραφία και η απόσταση. Εν τέλει, βημάτιστα στην εβραϊκή συνοικία της Καστοριάς, Απρίλη του 2000, περπατώντας με βαθιά συγκίνηση στη γειτονιά των αθών θυμάτων, που με καλούσαν φωνές μυστικές σε προσκύνημα και μνημόσυνο.

* * *

Είναι πραγματικά αξιοπρόσεκτο το πώς διαβρώνεται η συλλογική αλλά και η ατομική μνήμη σε βαθμό εξάλειψης. Ρώτησα δεκάδες ανθρώπους και με κοιτούσαν με προφανή απορία στο άκουσμα της εβραϊκής συνοικίας. Σαν να τους ρωτούσα για τη γειτονιά των Κινέζων. Και να σκεφτεί κανείς πως επέλεγα να ρωτώ ηλικιωμένους. Αλήθεια, μόλις πενήντα χρόνια μετά¹ και δεν θυμάται σχεδόν κανέ-

1 Τριάντα χρόνια πριν οι Καστοριανοί είχαν καλύτερη μνήμη... Προφανώς ήταν ενεργή ακόμη η γενιά που έζησε τα γεγονότα, ενώ η κοινωνία της πόλης ήταν πιο «κλειστή», χωρίς την έλευση εσωτερικών και εξωτερικών μεταναστών. Βλ. Δημ. Σ. Γιαννούσης, «Οι Εβραίοι της Καστοριάς», *Χρονικά*, 5/41, Σεπτέμβριος 1981, σ. 10, όπου ο συγγραφέας, δημοσιογράφος και διευθυντής της εφημερίδας «*Νέα Καστοριά*» σημειώνει χαρακτηριστικά πως «*Οι Καστοριανοί διατηρούμε ζωηρή την ανάμνηση των Ισραηλιτών συμπολιτών μας...*». Βλ. επίσης το αυτοβιογραφικό κείμενο του Α. Συνόπουλου, *Απομνημονεύματα ενός Καστοριανού παιδιού της πιάτσας (1937-1957)*, Καστοριά, 1998, όπου υπάρχουν πολλαπλές αναφορές σε πρόσωπα – μέλη της εβραϊκής κοινότητας και αντικατοπτρίζονται τα εκατέρωθεν αισθήματα αγάπης Χριστιανών και Εβραίων Καστοριανών.

νας ή δεν γνωρίζει, ότι έζησε στον τόπο του επί μια χιλιετία μία τόσο μεγάλη εβραϊκή κοινότητα – στον τόπο που αυτός ίσως είναι πιο φρέσκος κι οι ρίζες του πιο ρηχές... Φταίει ενδεχομένως το ότι δεν διατηρήθηκαν ακέραια τα μνημεία, οι συναγωγές και τα σχολεία, αλλά φταίει επίσης και το εκπαιδευτικό μας σύστημα που δεν διδάσκει τοπική ιστορία – και που πιθανότατα δεν κάνει καν αναφορά στο Ολοκαύτωμα...

Εξίσου εντυπωσιακό είναι το πόσα λίγα πράγματα διατηρούνται από το ιστορικό γίγνεσθαι της εβραϊκής κοινότητας της Καστοριάς. Καθώς, όπως είπαμε, συναγωγή και σχολείο εξέλιπαν από καιρό, ενώ ο χώρος γύρω από τα μνημεία καταλήφθηκε από τον Ελληνικό Στρατό, έμεναν μονάχα τα σπίτια ως φορείς διατήρησης της συλλογικής μνήμης. Όμως οι Καστοριανοί δεν σεβάστηκαν και δεν διαφύλαξαν γενικώς την αρχιτεκτονική τους κληρονομιά, από την οποία λίγα πράγματα απέφυγαν την κατεδάφιση. Στον κυκεώνα του μπετόν, δεν θα μπορούσε βέβαια να αποτελεί εξαίρεση η εβραϊκή συνοικία. Έτσι περί τα δέκα μονάχα σπίτια παρέμειναν ιστορικοί μάρτυρες της αλλοτινής παρουσίας των Εβραίων στην πόλη.

Ας είναι, όμως! Οι Εβραίοι ζήσανε στην Καστοριά – και τους ανήκει το δικαίωμα στη μνήμη και στην ιστορία.

* * *

Σε γενικές γραμμές γνώριζα την ιστορία των Εβραίων της Καστοριάς, όταν πάτησα, επιτέλους, το χώμα της λιμναίας πόλης, τον Απρίλη του 2000. Αναζήτησα μνήμες έχοντας οδηγούς μου την πολύτιμη μελέτη του Πάνου Τσολάκη για την εβραϊκή συνοικία της πόλης και φυσικά τη διαίσθηση και το συναίσθημα.

Γνώριζα πως θα βρω ελάχιστα πράγματα αφού η συ-

ναγωγή είχε κατεδαφιστεί στα 1948, το σχολείο επίσης λίγα χρόνια αργότερα, και πως τα παλιά σπίτια - όχι μόνο των Εβραίων, είχαν αντικατασταθεί από άχαρες τσιμεντένιες κατασκευές.

Αποτόλμησα εντούτοις την επίσκεψη, ξέροντας πως θα αποκομίσω πίκρα. Πράγματι, πρώτο σταθμό είχα ένα αδιαμόρφωτο οικόπεδο που χρησιμεύει σήμερα ως πάρκινγκ των περιοίκων. Βρίσκεται στην αρχή της κατηφόρας της οδού Πλάτωνος, λίγο μετά την Ομόνοια. Είναι τόπος ιερός και σήμερα αγνοημένος, αφού εκεί βρισκόταν η παλιά συναγωγή. Στο βάθος του οικοπέδου ξεχώρισα σχολείο για παιδιά με ειδικές ανάγκες. Οι γύρω δρόμοι ήταν άλλοτε η καρδιά της εβραϊκής γειτονιάς. Σήμερα απομένουν λιγοστά σπίτια που δύσκολα αναγνωρίζονται. Η αλλοίωση της εβραϊκής συνοικίας ήταν ίσως νομοτέλεια και σημάδι των νέων καιρών: ανέγερση πολυώροφων οικοδομών και νέο ρυμοτομικό σχέδιο στα 1934,² άλλαξαν γενικότερα την ειδυλλιακή μορφή της λιμναίας πόλης, αφού όπως ορθά σημειώνεται *«γενικά η πολεοδομία χρησιμοποιήθηκε στη χώρα μας, περισσότερο σαν μέθοδος επανασχεδιασμού οικισμών και όχι ως εργαλείο ομαλής εξέλιξης, αναγκαίου εκσυγχρονισμού και αναδιάρθρωσης του υπάρχοντος ιστού»*.³ Θα τολμούσα, μάλιστα, να προσθέσω πως στα πρόσφατα χρόνια η πολεοδομία έχει αποκλειστικό σκοπό την εξυπηρέτηση των εργολαβικών συμφερόντων και του τεράστιου μηχανισμού που κινείται γύρω από τα συμφέροντα αυτά, εξελισσόμενη σε καίριο εργαλείο ενός σήπτοντος μεταπρατικού κράτους...

2 Πάνος Τσολάκης, *Η εβραϊκή συνοικία της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 22 και του ιδίου, *Πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές έρευνες στην Καστοριά*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1996, σσ. 57-73.

3 Πάνος Τσολάκης, *Πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές έρευνες*, ό.π., σ. 69.

Επιπλέον, καθώς το άλλοτε νεκροταφείο της κοινότητας, στην πηγή της Ντόμπλιτσας, έχει εξαφανιστεί πια, έμενε να κάνω μνημόσυνο και ιερό προσκύνημα σε ένα σύγχρονο χώρο. Σε πανοραμικό σημείο με θέα εξαιρετη στη λίμνη, επί της οδού 15^{ης} Μεραρχίας, τόπο που αποτέλεσε την αρχή του τέλους τους, βρίσκεται το μνημείο των μαρτύρων Εβραίων της Καστοριάς.⁴ Λιτό, όπως ταιριάζει σ' αυτούς που χάθηκαν, και δίπλα δύο πικρά προφητικά λόγια της Ρεγγίνας Κοέν, που δεν γύρισε ποτέ από την Πολωνία...

Έμεινε όμως και κάτι άλλο στην Καστοριά που θυμίζει το πέρασμα των Εβραίων από την πόλη. Κι αυτό – όσο κι αν ηχεί οξύμωρο- είναι το όνομα μιας εκκλησίας. Παναγία η Εβραΐδα. Λαϊκή ονομασία του ναού της Ζωοδόχου Πηγής. Στον χώρο αυτό βρισκόταν η ενορία της Εβραΐδας ή Οβριομαχαλάς. Οι απλοί άνθρωποι επισήμαναν με τον τρόπο αυτό την πέριξ του ναού εβραϊκή παρουσία, αλλά και την εμβέλεια του εβραϊκού στοιχείου της πόλης, δημιουργώντας φαινόμενο που είναι, από όσο γνωρίζω, μοναδικό.

4 Πρόκειται για μαρμάρινο μνημείο που φιλοτέχνησε ο γλύπτης Γιώργος Χουλιαράς και έχει την επιγραφή «Στη θέση αυτή, στις 24 Μαρτίου 1944, οι Ναζί συγκέντρωσαν τους 1.000 Εβραίους της Καστοριάς. Τους μετέφεραν στα κρεματόρια θανάτου του Άουσβιτς (Πολωνία). Επέστρεψαν μόνο 35 επιζήσαντες». Δίπλα ακριβώς αναγράφονται με χρυσά γράμματα σε μια πλακέτα τα λόγια της Ρεγγίνας Κοέν *«Τασίτσα μου, όταν διαβάσεις αυτά τα λόγια, δε θα υπάρχω πια στη ζωή. Θα μ' έχει φάει η ξενιτιά. Χύσε για μένα ένα δάκρυ. Αν ζω ή αν πεθάνω»*, *Χρονικά*, 19/146, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1996, σσ. 21-22.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Σύμφωνα με αρκετούς ερευνητές, ήδη από τα χρόνια του Ιουστινιανού,⁵ οπότε και ιδρύθηκε η πόλη, είναι πιθανόν να έφτασαν Εβραίοι πρόσφυγες στην Καστοριά. Κατ' άλλους, εβραϊκό στοιχείο υπήρχε στην περιοχή ακόμη παλιότερα, τον 3^ο αιώνα, όταν ανοικοδομήθηκε ο προγενέστερος οικισμός και πήρε το όνομα *Διοκλητιανούπολις*.⁶ Μάλιστα, την Ιουστινιάνειο περίοδο η εβραϊκή κοινότητα Καστοριάς, παρά την αυστηρή και όχι φιλική προς τους Εβραίους νομοθεσία του αυτοκράτορα, άρχισε να γνωρίζει θεαματική ανάπτυξη και της δόθηκε η άδεια να συγκροτήσει τη δικιά της συνοικία εντός της περίτειχης πόλης.⁷

Λίγο αργότερα, με την κάθοδο των Σλάβων στον ελλαδικό χώρο, η Βυζαντινή εξουσία χαλάρωσε τη σφιχτή της νομοθεσία και παρείχε προστασία στον εβραϊκό πληθυσμό. Ίσως μάλιστα, λόγω των αλληπάλληλων κυμάτων των διαφόρων εισβολέων και κατακτητών, Βούλγαρων, Αβάρων, Πετσενέγων και Νορμανδών, μας είναι ελάχιστα γνωστά

5 Michael Molho, *Histoire des Israélites de Castoria*, Thessaloniki, 1938, σ. 10. Η εγκυκλοπαίδεια *Judaica* σημειώνει επίσης ότι υπήρχε εβραϊκή παροικία εντός των τειχών της Καστοριάς την περίοδο αυτή. Βλ. *Judaica Encyclopaedia*, τόμος 10ος, σ. 814.

6 Δημήτρης Σ. Γιαννούσης, «Οι Εβραίοι της Καστοριάς», ό.π., σ. 12. Ο συγγραφέας αναφέρεται σε «αναμφισβήτητες ιστορικές μαρτυρίες», τις οποίες όμως δεν κατονομάζει. Βλ. επίσης Nicholas P. Stavroulakis και Timothy J. De Vinney, *Jewish sites and Synagogues in Greece*, Athens, 1993, σ. 240.

7 Βλ. Nicholas P. Stavroulakis και Timothy J. DeVinney, ό.π., σ. 240.

για την εν γένει ιστορία της περιοχής και προφανώς και της εβραϊκής κοινότητας.

Οπωσδήποτε όμως από τον 10^ο ήδη αιώνα μαρτυρείται, πλέον, με ιστορικά γραπτά τεκμήρια η εγκατάσταση ελληνόφωνων Εβραίων εμπόρων στην Καστοριά, οι οποίοι γρήγορα σχημάτισαν μια πρώτη οργανωμένη ρωμανιωτική κοινότητα. Τον 11^ο αιώνα ήρθε στην πόλη ένας αριθμός Ουγγροεβραίων προσφύγων, που διέφυγαν τις διώξεις και τις λεηλασίες των Σταυροφόρων. Τον 12^ο αιώνα ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης θα φτάσει τις 2.500-3.000 ψυχές σε ένα συνολικό πληθυσμό 20.000 κατοίκων.⁸

Καίτοι στο σημαντικότερο οδοιπορικό κείμενο της μεσοβυζαντινής περιόδου, που κατά κύριο λόγο αναφέρεται στις ιουδαϊκές κοινότητες της Μεσογείου, ο Ραββίνος Βενιαμίν της Τουδέλης, που ταξίδεψε ανάμεσα στα 1159 και 1173 και πέρασε από τη Μακεδονία, δεν αναφέρεται στην Καστοριά, πρέπει εντούτοις να θεωρείται βέβαιο ότι στα χρόνια του υπήρχε εβραϊκή κοινότητα στην πόλη. Ο Βενιαμίν συνάντησε εβραϊκές κοινότητες στη Δράμα, τη Χριστούπολη της Καβάλας, το Δημητρίτσι και τη Θεσσαλονίκη, αλλά από το οδοιπορικό του απουσιάζει εντελώς η Καστοριά.⁹

Τα επόμενα χρόνια η εβραϊκή κοινότητα της Καστοριάς απέκτησε πνευματική λάμψη και ανάπτυξη, συγκροτώντας ραββινική ακαδημία και αναδεικνύοντας σπουδαίους Ραββίνους και μελετητές της Βίβλου, σημαντικότερος των οποί-

8 Δημήτρης Σ. Γιαννούσης, «Οι Εβραίοι της Καστοριάς», ό.π. σ. 12 και Nicholas P. Stavroulakis και Timothy J. De Vinney, ό.π., σ. 239.

9 Βλ. Βενιαμίν εκ Τουδέλης, *Το βιβλίο των ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική*, μετάφραση Φωτεινή Βλαχοπούλου, Στοχαστής, Αθήνα, 1994.

ων αναφέρεται ο Τοβίας μπεν Ελιέζερ,¹⁰ ο οποίος υπήρξε ο θεμελιωτής της σχολής των «ομιλητικών σχολιαστών» της Βίβλου, όπως επίσης και οι Ρ. Μεϊρ¹¹ και Λεόν Γεουδά μπεν Μοσέ Μοσκόνι,¹² ο οποίος ήταν και συλλέκτης σημαντικών εβραϊκών χειρογράφων. Τον 14^ο αιώνα, τέλος, έδρασαν στην πόλη οι Ραββίνοι Δαβίδ μπεν Ελιέζερ, γνωστός ως Ραμπανά Δαβίδ, Δαβίδ μπεν Γιακώβ, Μεναχέμ μπεν Ελιέζερ και Ελί μπεν Αβραάμ, που συνέβαλαν στην πρόοδο του λειτουργικού τυπικού των ρωμανιωτικών εβραϊκών κοινοτήτων.¹³

Πάντως την περίοδο αυτή φαίνεται πως υπήρχε ένα γενικότερο κλίμα εχθρότητας απέναντι στους Εβραίους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που εκπορευόταν τόσο από το

10 Ο Τοβίας μπεν Ελιέζερ (1050-1108) διετέλεσε Ραββίνος, ερμηνευτής της εβραϊκής θρησκείας και ποιητής. Η σχολή των «ομιλητικών σχολιαστών» επεδίωκε τη διδασκαλία της Βίβλου μέσω της χρήσης παραδειγμάτων, αφηγήσεων και ανεκδότων, μέσα από τα οποία προσεγγίζονταν ευκολότερα το θρησκευτικό συναίσθημα των Ισραηλιτών της εποχής. Το βασικό του έργο με τίτλο *Lekah Ton*, διαδόθηκε σε πολλές εβραϊκές κοινότητες της εποχής και αργότερα κυκλοφόρησε σε έντυπη μορφή. Επειδή στο έργο του ο Τοβίας χρησιμοποίησε πολλές ελληνικές λέξεις, του αποδόθηκε το προσωνύμιο «Γιεβανί», ο Έλληνας. Το 1096 εκλέχτηκε Ραββίνος στη Θεσσαλονίκη, όπου ίδρυσε σπουδαία ραββινική σχολή μεσσιανικών σπουδών. Βλ. Michael Molho, ό.π. σσ. 11-12 και *Encyclopaedia Judaica*, τόμος 7^{ος}, σ. 872.

11 Ο Μεϊρ ο Καστοριανός ήταν κλασσικός ελληνιστής και πέρασε μεγάλο μέρος της ζωής του στην Αχρίδα και στην Κύπρο. Έγραψε το έργο "*Me'or Einayim*". Δημήτρης Σ. Γιαννούσης, ό.π. σ. 12 και *Encyclopaedia Judaica*, τόμος 10^{ος}, σ. 814.

12 Ο Μοσκόνι γεννήθηκε στην Αχρίδα στα 1328. Περιηγήθηκε τις ιουδαϊκές βιβλιοθήκες της Ιταλίας και της Γαλλίας, διέσωσε πολλά χειρόγραφα και σ' αυτόν αποδίδεται βιβλίο σχολιασμού της Τορά, γραμμένο κατ' απομίμηση έργου του Φλάβιου Ιώσσηπου.

13 Michael Molho, ό.π., σσ. 11-15. Ο Ελί μπεν Αβραάμ έγραψε στα ελληνικά περίφημο λειτουργικό τυπικό, γνωστό ως *Pituel*, το οποίο τυπώθηκε το πρώτον στην Βενετία στα 1570, ενώ ο Δαβίδ μπεν Ελιέζερ συνέθεσε το *Mahzor Katoria*. Βλ. επίσης Steven Bowman, *The Jews of Byzantium. 1204-1453*, Tuscalosa, Alabama 1985, σ. 154.

ίδιο το κράτος, όσο και από την κυρίαρχη Ορθόδοξη εκκλησία και τις αρτηριοσκληρωτικές αντιλήψεις της εποχής. Εντούτοις, οι Ρωμανιώτες Εβραίοι κράτησαν ψηλά το φρόνημα και τη θρησκεία των πατέρων τους. Απέφυγαν έτσι σθεναρά τον εκχριστιανισμό, καίτοι αυτό θα αποτελούσε μία λύση, αφού η είσοδός τους στην κυρίαρχη ομάδα θα αναβάθμιζε τη θέση τους στην κοινωνία.¹⁴ Ο εκχριστιανισμός των Εβραίων ήταν, άλλωστε, φαινόμενο σπάνιο και συνήθως είχε ως κίνητρο τη νομιμοποίηση διαπροσωπικών σχέσεων, όπως ο γάμος.¹⁵

Η Οθωμανική κατάκτηση, που για την Καστοριά ανάγεται στα 1385, θα φέρει αρχικά οικονομική κάμψη στη δυτική Μακεδονία. Θα αποτελέσει λοιπόν μία κάποια λύση η μετεγκατάσταση σημαντικού αριθμού εβραϊκών οικογενειών της Καστοριάς¹⁶ στο Μπαλατά της Πόλης. Τη μετεγκατάσταση αυτή ενύνησε –αν όχι επέβαλε– ο ίδιος ο Μεχμέτ,

14 Steven Bowman, *The Jews of Byzantium*, ό.π., σσ. 115-116, όπου αναφέρεται η μεταστροφή του Ισραήλ μπεν Αβραάμ, που βαπτίστηκε και μετονομάστηκε Μανουήλ και ζούσε κοντά στην Καστοριά στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα.

15 Γ' αυτό η καστοριανή παράδοση διέσωσε το τραγούδι «*Η Εβραιοπούλα*», παραλλαγές του οποίου υπάρχουν και σε άλλα μέρη της Ελλάδας, και το οποίο αναφέρεται στον έρωτα και τον επακολουθήσαντα γάμο Εβραίας της πόλης με Χριστιανό. Βλ. Μαρούλα Βέργου – Γκαμπέση, «Οι Εβραίοι της Καστοριάς», *Χρονικά*, 20/147, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1997, σ. 5, όπου δημοσιεύονται οι στίχοι του τραγουδιού και το σχετικό περιστατικό. Βλ. επίσης Γιάννης Μπακάλης, «Από τη ζωή των Εβραίων της Καστοριάς. Δημοτικά τραγούδια απ' τη ζωή της Ισραηλιτικής Κοινότητας Καστοριάς», *Χρονικά*, 29/206, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2006, σσ. 14-15, όπου καταγράφονται και άλλοι στίχοι σχετιζόμενοι με τους Καστοριανούς Εβραίους.

16 Λίγο πριν την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, φέρονται καταγεγραμμένες στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα 93 εβραϊκές οικογένειες, έναντι 940 ελληνικών και 22 μουσουλμανικών. Στις αρχές του 16ου αιώνα στα ίδια κατάστιχα δεν υπάρχουν εβραϊκές οικογένειες. Βλ. Πάνος Τσολάκης, *Η εβραϊκή συννοικία της Καστοριάς*, ό.π., σ. 10.

αφού σκόπευε να χρησιμοποιήσει τους ελληνόφωνους μακεδόνες Εβραίους ως διερμηνείς μεταξύ της Πύλης και του ελληνορθόδοξου πληθυσμού, εμπλουτίζοντας παράλληλα την αποψιλωμένη και ρημαγμένη από κατοίκους Κωνσταντινούπολη, με ένα στοιχείο υγιές και ακμαίο. Εποίκισαν την Επτάλοφο ως «*συργκιουνλού*», δηλαδή ως αναγκαστικά μετοικήσαντες, απολαμβάνοντας ιδιαίτερη προνομιακή φορολογική αντιμετώπιση. Οι Καστοριανοί μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη μαζικά, υπό την ηγεσία του Ραββίνου Ματαθία Ταμάρ και στη νέα τους πατρίδα δεν διασκορπίστηκαν, αλλά εγκαταστάθηκαν όλοι μαζί συγκροτώντας μια νέα κοινότητα. Χτίσανε τη συναγωγή τους στο δυτικό άκρο του Μπαλατά προς το Τεκφούρ Σαράι, λειτουργώντας την με το δικό τους τελετουργικό και φαίνεται ότι η άφιξή τους άλλαξε τα δεδομένα της περιοχής τόσο, ώστε για μια περίοδο ολόκληρος ο Μπαλατάς έφερε την ονομασία «*Καστορία*».¹⁷

* * *

Στο μεταξύ, η Καστοριά και ολόκληρη η περιοχή της συνέχιζε να βιώνει καταστάσεις παρακμής. Μειωμένη οικονομική ανάπτυξη και ανασφάλεια σε όλη την επαρχία, που μαστιζόταν από τη ληστεία, έστηναν ένα μελανό σκηνικό, που αναπόφευκτα οδηγούσε στην πληθυσμιακή συρρίκνωση. Το γειτονικό Μοναστήρι θα αναπτυχθεί σε βάρος της Καστοριάς και θα καταστεί το κέντρο της ευρύτερης περιοχής, όπου θα οδηγηθούν μοιραίως πολλοί οικονομικώς σημαίνοντες Καστοριανοί, μεταξύ των οποίων πολλοί Εβραίοι.¹⁸

17 Michael Molho, ό.π. σ. 20, Abraham Galante, *Les Synagogues d' Istanbul*, Hamenora, Istanbul, 1937, σ. 7, 10.

18 Δημήτρης Γιαννούσης, «Οι Εβραίοι της Καστοριάς», ό.π., σ. 14.

Τον ρου της ιστορίας και την εικόνα της παρακμής της Καστοριάς θα αλλάξει η έλευση ενός νέου πληθυσμιακού στοιχείου, των Σεφαραδιτών Εβραίων. Η έξοδος των Εβραίων από την Ιβηρία και η ακόλουθη φιλόξενη πρόταση του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Β' του επιλεγόμενου Κεραυνού (Yildirim) για εγκατάστασή τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία απετέλεσε για τους επόμενους αιώνες ένα ασφαλές καταφύγιο για τους καταδιωκόμενους Εβραίους της Ευρώπης,¹⁹ δεν άφησε ανεπηρέαστη την Καστοριά.²⁰ Η ύπαρξη ήδη στην πόλη εβραϊκής κοινότητας πιθανότατα ενθάρρυνε τους εξόριστους της Ιβηρικής να παραμείνουν στην Καστοριά. Δεν είναι εξακριβωμένο, εντούτοις, το πότε ακριβώς έφτασαν οι Σεφαραδίτες πρόσφυγες στη λιμναία πόλη. Στα 1537 έφτασαν στην πόλη Εβραίοι από την Απουλία της Ιταλίας, ακολουθώντας τα αποχωρούντα Οθωμανικά στρατεύματα, που κατείχαν μέχρι τότε την επαρχία αυτή, που τη χρονιά αυτή παραδόθηκε στον Πάπα. Την ίδια περίοδο εγκαταστάθηκαν επίσης στην Καστοριά Εβραίοι από τη

19 Στους επόμενους αιώνες νέα κύματα Εβραίων φυγάδων θα ζητήσουν καταφύγιο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: στα 1526 Εβραίοι από την Ουγγαρία, στα 1537 οι Εβραίοι της Απουλίας, που εξορίστηκαν όταν η περιοχή βρέθηκε κάτω από τον έλεγχο του Πάπα, στα 1542 οι Εβραίοι της Βοημίας, αλλά και χρόνια αργότερα, στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές 20^{ου} αιώνα, κυνηγημένοι Ρώσοι Εβραίοι, διασωθέντες από τα διάφορα πογκρόμ. Όλοι αυτοί πύκνωσαν τον εβραϊκό πληθυσμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

20 Ο Σουλτάνος Βαγιαζήτ ο Β', παρακινημένος από τον Αρχιραββίνο της Κωνσταντινούπολης Μωύ Καψάλη, επέτρεψε και ενθάρρυνε την εγκατάσταση των Εβραίων της Ιβηρικής αλλά και της υπόλοιπης Ευρώπης, υποχρεώνοντας παράλληλα τους τοπικούς Οθωμανούς διοικητές να διευκολύνουν την εγκατάστασή τους. Κατά την παράδοση άλλωστε, ο Βαγιαζήτ ο Β' σε διάλογο με τους αυλικούς του, αμφισβήτησε την εξυπνάδα του βασιλιά της Ισπανίας Φερδινάρδου, ο οποίος, δώχνοντας τους Εβραίους, αποδυνάμωσε τη χώρα του, πλουτίζοντας την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Βλ. Abraham Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, Vol. 1, Istanbul, 1987, σσ. 123-124.

Σικελία. Έτσι, ήδη στα 1550 είχε σχηματιστεί στην πόλη μια νέα κοινότητα²¹ από ισπανόφωνους αλλά και ιταλόφωνους φυγάδες, που ήρθαν στην λιμναία πόλη μέσω Θεσσαλονίκης, αλλά και μέσω Αυλώνας, Ιωαννίνων και Αχρίδας, καθώς η δυτικομακεδονική πόλη είχε καταστεί πόλος έλξης, λόγω της ανάπτυξης του εμπορίου γούνας. Οι νεοαφιχθέντες αυτοί εγκαθίστανται κοντά στη θέση της σημερινής πλατείας Ομονοίας, αγοράζοντας πιθανότατα οικόπεδα από τους Έλληνες της πόλης.²²

Σύντομα βέβαια οι ισπανόφωνοι Σεφαραδίτες θα επικρατήσουν όλων των άλλων ομάδων, παρά το ότι πιθανόν να μην ήταν αριθμητικά περισσότεροι των ιταλοφώνων. Θα επιβάλουν στους υπόλοιπους την κουλτούρα, τη γλώσσα, τα έθιμα και τις παραδόσεις τους, όπως και στις άλλες μακεδονικές πόλεις, όπου είχαν εγκατασταθεί, κυρίως επειδή ήταν πιο μορφωμένοι από τους υπόλοιπους, αλλά και επειδή βρίσκονταν και σε καλύτερη οικονομικά κατάσταση. Έτσι τα καστιλιάνικα ισπανικά²³ θα αντικαταστήσουν τα ελληνικά των ρωμανιωτών Εβραίων στην καθημερινή ζωή, ενώ στη συναγωγή θα καθιερωθεί πλέον το σεφαραδίτικο τυπικό. Βεβαίως, ρωμανιωτικά έθιμα, ιδίως τα σχετιζόμενα με τον γάμο και το οικογενειακό δίκαιο, εξακολούθησαν να τηρού-

21 Τη χρονιά εκείνη φαίνεται ότι ζούσαν στην Καστοριά 17 εβραϊκές οικογένειες και στο τέλος του 16^{ου} αιώνα 22 οικογένειες. Βλ. Π. Τσολάκης, *Η εβραϊκή συνοικία της Καστοριάς*, ό.π., σ. 11.

22 Πάνος Τσολάκης, *Η οικιστική οργάνωση της Καστοριάς στη διάρκεια της τουρκοκρατίας 1385-1912*, Καστοριά, 1989, σσ. 9-10.

23 Οι φυγάδες της Ιβηρίας μιλούσαν καστιλιάνικα ισπανικά. Με την πάροδο του χρόνου και την αποκοπή της από τον ισπανικό κορμό και με την πρόσμιξη γλωσσικών στοιχείων από τα υπόλοιπα σύνοικα στοιχεία, η γλώσσα των Σεφαραδιτών μετετράπη σε ένα ξεχωριστό γλωσσικό ιδίωμα, γνωστό ως Λαντίνο ή Τζουντέσμο.

νται στην Καστοριά μέχρι και τον 18^ο αιώνα.²⁴

Τον 17^ο αιώνα η εβραϊκή κοινότητα Καστοριάς δοκιμάστηκε από την επιρροή των ιδεών και της μεσσιανικής κίνησης του ψευδομεσσία Σαμπετάι Σβι, που αναστάτωσε γενικότερα τις εβραϊκές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁵ Την πόλη επισκέφτηκε στα 1665 ο Abraham Nathan Ashkenazi, γνωστός αργότερα ως Νατάν της Γάζας, κήρυκας των ιδεών του Σβι, ο οποίος, προσπαθώντας να μεταδώσει τις ιδέες του, έγινε δεκτός με ενθουσιασμό από τους Καστοριανούς.²⁶ Η μεταστροφή του Σβί στο Ισλάμ, λίγο αργότερα, έφερε μεγάλη απογοήτευση στην κοινότητα της Καστοριάς, με συνεπακόλουθο την επικράτηση έντονου θρησκευτικού συντηρητισμού. Στα 1680 μεγάλος αριθμός Καστοριανών Εβραίων κατέφυγε στο γειτονικό Μοναστήρι, μεταφέροντας εκεί το αίσθημα ντροπής και ενοχής για την υποστήριξη που είχαν παράσχει στον ψευδομεσσία. Επικεφαλής των μετοίκων αυτών ήταν ο Ραββίνος της Καστοριάς Σεμαγιά μπεν Μόζες Μάγιο, ο οποίος, αφού ταλαντεύτηκε από τα μεσσιανικά κηρύγματα του Σβι, επέστρεψε στην πίστη στον Ιουδαϊκό νόμο, κι έγινε Ραββίνος και ιεροδίκης του Μοναστηριού, μεταφέροντας και εκεί τον θρησκευτικό συντηρητισμό.²⁷

Αρκετοί Εβραίοι ασπάστηκαν τις ιδέες του Σαμπετάι Σβι και ακολουθώντας το παράδειγμά του, προσχώρησαν εξωτερικά τουλάχιστον στο Ισλάμ, τόσο στη Θεσσαλονίκη

24 Nicholas Stavroulakis και Timothy De Vinney, *Jewish sites*, ό.π., σσ. 240-241.

25 John Freely, *The Lost Messiah. In Search of the Mystical Rabbi Sabbatai Sevi*, Woodstock & New York 2003, σ. 151 επ.

26 John Freely, *The Lost Messiah*, ό.π., σ. 171, 177.

27 Mark Cohen, *Last Century of a Sephardic Community. The Jews of Monastir, 1939-1943*, New York, 2003, σσ. 37-38.

και τις άλλες μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας, όσο και σε μικρότερα κέντρα της Βαλκανικής και της Μικράς Ασίας. Δεν ξέρουμε τι έγιναν στην πορεία του χρόνου οι ντονμέδες αυτοί της Καστοριάς. Το πιθανότερο είναι πως θα έφυγαν για τη Θεσσαλονίκη, όπου υπήρχε κοινότητα Σαμπεταϊστών μέχρι την Ανταλλαγή των πληθυσμών Ελλάδας και Τουρκίας στα 1923, ή θα ενσωματώθηκαν πλήρως στη μουσουλμανική κοινότητα της Καστοριάς...

Μετά το 18^ο αιώνα αρκετοί Καστοριανοί Εβραίοι εμφανίζονται να κατέχουν ηγετικό ρόλο σε άλλες εβραϊκές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου και αναδείχθηκαν ως προσωπικότητες ευρύτερης αποδοχής. Ανάμεσα τους ο Ισαάκ ντε Μάγιο, γνωστός ως Ισαάκ Χα-σαρ, ο οποίος λίγο μετά την εγκατάστασή του στη Λάρισα, έδειξε ιδιαίτερες επιχειρηματικές ικανότητες. Ο βαλής της πόλης Βελή Οσμάν πασάς τον διόρισε οικονομικό του σύμβουλο και του ανέθεσε την είσπραξη των φόρων του δημοσίου. Στη συνέχεια ο Ντε Μάγιο αναγνωρίστηκε επικεφαλής των αργυραμοιβών με τον τίτλο του Σαράφμπαση ή Ταφσάρ. Επιβεβαιώνοντας στον χρόνο την αξία του και παράλληλα, προοδεύοντας οικονομικά και αναδεικνυόμενος σε σημαντικό έμπορο και οικονομικό παράγοντα, ενίσχυσε αρκετές εβραϊκές κοινότητες της τότε Αυτοκρατορίας και προέβη σε χορηγίες για την έκδοση διαφόρων εβραϊκών συγγραμμάτων.²⁸

Οι Εβραίοι της Καστοριάς, που στα χρόνια του Αλή Πασά θα υποστούν τη σκληρή απέναντί τους φορολογική του πολιτική, θα προσεγγίζουν πληθυσμιακά, κατά τους

28 Βάσος Καλογιάννης, *Λάρισα. Μάδρε ντ' Ισραέλ. Η ιστορία του Εβραϊσμού της Λαρίσης και περιοχής*, Λάρισα, 1959, σ. 76 και Θεόδωρος Παλιούγκας, *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423-1881)*, τόμος Α', Μάτι, Κατερίνη, 2002, σσ. 163, 181-182.

επόμενους αιώνες, το ένα δέκατο του συνολικού πληθυσμού της, ποσοστό που θα διατηρηθεί μέχρι την εξόντωσή τους από τους Ναζί.²⁹

Χαρακτηριστικές είναι οι σημειώσεις του Έλληνα ταγματάρχη Σχινά, που περιηγήθηκε τον βόρειο ελλαδικό χώρο στα 1886, προκειμένου να ερευνήσει την πληθυσμιακή του σύνθεση και την εν γένει κατάσταση, ύστερα από σχετική υπηρεσιακή εντολή. Ο Σχινάς, οι πληροφορίες του οποίου θεωρούνται ακριβείς και όχι στρατευμένες, αναφέρει ότι στην Καστοριά ζούσαν 4.000 χριστιανοί, ισάριθμοι μουσουλμάνοι και 1.000 ισραηλίτες με μια συναγωγή και ένα σχολείο.³⁰ Για να υπάρξει μια σύγκριση των πληθυσμιακών στοιχείων, ας σημειωθεί εδώ ότι κατά την επίσημη Οθωμανική επετηρίδα³¹ του Βιλαετίου Μοναστηρίου, στα 1891 ζούσαν στην Καστοριά 5.615 κάτοικοι, από τους οποίους 774 ήταν Εβραίοι.³²

29 Στο κλασσικό βιβλίο του Π. Τσαμίση για την Καστοριά, το οποίο εκδόθηκε μετά τη θλιβερή δεκαετία του 1940 γίνεται αναφορά σε 140 εβραϊκές οικογένειες. Παντελής Τσαμίσης, *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, Αθήναι, 1951, σ. 14. Στην δε επίσημη απογραφή του κράτους στα 1928 στην Καστοριά κατοικούσαν 900 Εβραίοι σε ένα σύνολο 10.328 κατοίκων. Πάνος Τσολάκης, *Η εβραϊκή συνοικία της Καστοριάς*, ό.π., σ. 11. Ο Θ. Παπακωνσταντίνου στα 1934 ανεβάζει τον εβραϊκό πληθυσμό στον αριθμό των 1.500 ψυχών, που καιτοι υπερβολικός, δείχνει εντούτοις τη σημασία και την εμβέλεια της Κοινότητας. Βλ. Θ. Φ. Παπακωνσταντίνου, «Καστοριά», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 14^{ος}, σ. 12.

30 Νικόλαος Θ. Σχινάς, *Οδοιπορικά Σημειώσεις Μακεδονίας Ηπείρου*, Εν Αθήναις, 1886, σσ. 118-119.

31 Πρόκειται για το λεγόμενο Σαλναμέ (τουρκ. Salname), που αποτελούσε ένα διοικητικό εγχειρίδιο, μια ειδική δηλαδή έκδοση με στατιστικά και πληθυσμιακά στοιχεία, καθώς και τη διοικητική διάρθρωση της δημόσιας διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προοριζόμενη για χρήση κυρίως των δημοσίων υπαλλήλων. Εκδιδόταν περιοδικά, όχι απαραίτητως ετήσια, και ήταν ξεχωριστή για κάθε νομό.

32 Πάνος Τσολάκης, *Η εβραϊκή συνοικία της Καστοριάς*, ό.π., σ. 11.

Την ίδια περίοδο με τον Σχινά – τέλη 19ου αιώνα – επισκέπτεται την Καστοριά ο Γάλλος V. Berard, μελετώντας το Ανατολικό Ζήτημα. Ο Berard σημειώνει πως ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης αποτελείται από 250 ως 300 οικογένειες, αριθμό που ο ίδιος θεωρεί μεγάλο και τον εντυπωσιάζει. Στη συνέχεια ο Berard προβαίνει σε μια σειρά διόλου κολακευτικών περιγραφών και σχολίων για τους Εβραίους της πόλης, σε ύφος που πάντως δεν δηλώνει καθόλου αγαθές προθέσεις, θυμίζοντας τη ναζιστική προπαγάνδα μισόν αιώνα αργότερα. Σύμφωνα με τον Berard λοιπόν, οι Εβραίοι της Καστοριάς έχουν «έντονο τον φυλετικό τους τύπο, τη γρυπή μύτη, τις στρουφουλιδωτές μπούκλες που σκεπάζουν τ' αυτιά», ενώ των κοριτσιών τους τα πόδια «είναι γυμνά μέσα στα βαθυκόκκινα πασούμια τους, τα μάτια τους βαμμένα, το χαμόγελό τους γίνεται πιο πλατύ ακόμη από το κοκκινάδι και τα στήθια τους μόλις που τα σκεπάζει το μεταξωτό πουκαμισάκι. Έτσι στολισμένες, μοιάζουν να προσφέρονται στον πρώτο ξένο με το πρώτο τους χαμόγελο», αναφέροντας την ανεξακρίβωτη και αστήρικτη πληροφορία ότι οι Εβραίες της Καστοριάς «γέμιζαν παλιότερα τα χαρέμια της Αλβανίας». Ο Berard συνεχίζει με μια διάθεση προφανώς αρνητικά προκατειλημμένη εναντίον του εβραϊκού στοιχείου, σημειώνοντας πως σε αντίθεση με τους Χριστιανούς της πόλης, που ήταν διχασμένοι λόγω και της ρουμανικής προπαγάνδας, οι Εβραίοι «ζουν σε μια αδελφική ενότητα μεταξύ τους», και «μέσα σε μισόν αιώνα, έβαλαν στο χέρι όλη την περιουσία της Καστοριάς, με τα συνηθισμένα μέσα: δανεισμό χρημάτων, προαγορές εμπορευμάτων ή σπόρου, αποθήκες...».³³ Ο

33 Victor Berard, *Τουρκία και Ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία*, μετάφραση Μ. Λυκούδης, Αθήνα, 1987, σσ. 365-370. Αναπαράγοντας ίσως το πνεύμα της εποχής, αφού άλλωστε προερχόταν από τη Γαλλία της υπόθεσης Ντρέι-

Berard, συνειδητά ή όχι, αναπαράγει αντισημιτικά στερεότυπα κοινά και στις μέρες μας,³⁴ καθώς παραβλέπει πως στα χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τα επαγγέλματα του τραπεζίτη και του αργυραμοιβού, ασκούσαν όχι μόνο από τους Εβραίους, αλλά κατά κύριο λόγο εν γένει από τις μη μουσουλμανικές μειονότητες,³⁵ και το πραγματικό αυτό γεγονός δεν αποτελούσε πάντοτε επιλογή, αλλά αναγκαία κατάσταση, επιβεβλημένη από τις κατευθύνσεις που έδινε στην οικονομία του κράτους η Οθωμανική Διοίκηση.

* * *

Εγκατεστημένοι στο κέντρο της πόλης, ανάμεσα σε Έλληνες χριστιανούς και Τούρκους, έχουν χτίσει τα σπίτια τους

φους, ο Berard συνεχίζει στο ίδιο ύφος, προσδίδοντας στο κατά τα άλλα αξιόλογο κείμενό του ένα πρωτόγονο οικονομικό αντισημιτισμό, όπου αντί να στηλιτεύει την ασωτία της ανώτερης μουσουλμανικής τάξης, αφήνει αρνητικούς υπαινιγμούς σε βάρος του εβραϊκού στοιχείου: *«Στο τέλος της συγκομιδής οι μπέηδες, αφού έβαζαν κατά μέρος τις προμήθειές τους για όλο το χρόνο, ξεφορτώνονταν όλο το υπόλοιπο στην πρώτη κουδουνιστή προσφορά. Σε μερικές μέρες είχαν ξοδέψει το ρευστό σε μπιμπελό, κεντητές σέλες, πλουμιστά άρματα, άλογα, χαλιά. Και ο Εβραίος ξαναρχόταν στα λεφτά του... Έρχονταν τα ανοιξιάτικα ραμαζάνια, οι νύχτες που το παζάρι μετά τον ολοήμερο ύπνο ανοίγει, με τα φανάρια του να λαμποκοπούν και τις ευρωπαϊκές φτηνοπραματείες να αστραποβολούν, απλώνοντας τα φανταχτερά υφάσματα και βάζοντας σε πειρασμό την κοκεταρία των γυναικών και τη λαίμαργία των παιδιών – ο καλός Τούρκος δεν αρνιέται τίποτα στις γυναίκες του και στα παιδιά του, όταν πλησιάζει το μπαϊράμι. Ένα δάνειο από τον Εβραίο ικανοποιούσε όλα αυτά τα καπρίτσια· είχε όμως δεσμευτεί και προφαγωθεί έτσι ένα μέρος από τη σοδειά της επόμενης χρονιάς».*

- 34 Χαρακτηριστικό είναι πως στη σύγχρονη ελληνική κινηματογραφική ταινία *«Ανθός της λίμνης»*, το σενάριο της οποίας εξελίσσεται στην Καστοριά των χρόνων του Μακεδονικού Αγώνα, ο μοναδικός Εβραίος της Καστορίας που εμφανίζεται στο έργο είναι έμπορος που παράλληλα ασκεί και το επάγγελμα του τοκογλύφου.
- 35 Ενδεικτικό είναι πως ο μεγάλος Έλληνας ευεργέτης Ανδρέας Συγγρός ασκούσε μεταξύ άλλων τραπεζικές (και με τη σημερινή ορολογία τοκογλυφικές) εργασίες στην Κωνσταντινούπολη, φτάνοντας στο σημείο να δανείζει τον ίδιο τον Σουλτάνο και το Οθωμανικό κράτος.

σε δύο γειτονικές συνοικίες γύρω απ' τη σημερινή πλατεία Ομονοίας. Στενά λασπωμένα δρομάκια, υγρασία, βρωμιά και ανθυγιεινές συνθήκες ήταν ο καθημερινός κύκλος ζωής των πολλών, που ήταν μεροκαματιάρηδες φαμελιάρηδες. Υπήρχαν ακόμη ανάμεσά τους εκμισθωτές του φόρου και φοροσυλλέκτες, επαγγέλματα αναγκαία για το φορολογικό σύστημα των Οθωμανών, ολωσδιόλου διαφορετικό από το σημερινό. Φαίνεται ακόμη πως ένα μέρος των Εβραίων της Καστοριάς ασχολείτο και με τη γεωργία, φαινόμενο σπάνιο αν όχι μοναδικό στον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.³⁶ Επίσης, σύμφωνα με λαϊκή παράδοση, η ανάπτυξη της γουναρικής στην Καστοριά συνδέεται με το εβραϊκό στοιχείο. Σεφαραδίτες φυγάδες εγκαταστάθηκαν αρχικά στην Αχρίδα, όπου έμαθαν την τέχνη και τη μετέφεραν κατόπιν στην Καστοριά. Στη συνέχεια, όντας από παράδοση ικανοί έμποροι, δραστηριοποιήθηκαν στις μεγάλες αγορές του εξωτερικού.³⁷

Η μεγάλη μάζα της κοινότητας, βέβαια, αποτελείτο από πλανόδιους μικροέμπορους και τεχνίτες, που σχημάτιζαν ένα αδιαμόρφωτο συνειδησιακά προλεταριάτο. Οι άνδρες γυρνούσαν από παζάρι σε παζάρι και στα λογής πανηγύρια όλης της ευρύτερης περιοχής, που τότε δεν γνώριζε σύνορα, ως την Αχρίδα και την Κορυτσά. Έλειπαν για μέρες πολλές και γυρνούσαν στην Καστοριά τις Παρασκευές για να στήσουν τους πάγκους τους στην εβδομαδιαία αγορά στην πλατεία

36 Βλ. Victor Berard, *Τουρκία και Ελληνισμός*, ό.π., σ. 367 και Νικόλαος Μουτσόπουλος, «Εισαγωγή στη ιστορία και στην αρχιτεκτονική της Καστοριάς», στο Νικόλαος Μουτσόπουλος, *Βυζαντινά και Οθωμανικά*, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 126. Αντίθετα, οι Εβραίοι της Πολωνίας και της άλλοτε Ρωσικής Αυτοκρατορίας ασχολούνταν σε μεγάλο βαθμό με τη γεωργία.

37 Δημήτρης Γιαννούσης, «Οι Εβραίοι της Καστοριάς», ό.π., σ. 15.

του Ντολτσού, αλλά και για να γιορτάσουν το Σάββατο που ερχόταν. Κάποιοι μάλιστα που δεν προλάβαιναν λόγω απόστασης να επιστρέψουν στην Καστοριά, χρησιμοποιούσαν πρόχειρες συναγωγές, εγκατεστημένες σε σπίτια, όπως στην Νεάπολη και αλλού.

Στον αντίποδα, κάμποσοι μεγαλέμποροι κατοικούσαν σε περικαλλή αρχοντικά και ηγούντο της Κοινότητας, κατέχοντας ζηλευτή θέση στην καστοριανή κοινωνία και διατηρώντας κυρίαρχη θέση στο Τσαρσί και γενικότερα στο εμπόριο της πόλης.³⁸ Οι τελευταίοι άπλωναν τις εμπορικές τους επιχειρήσεις στα τότε σημαντικά οικονομικά κέντρα της Ευρώπης, τη Βιέννη, τη Βουδαπέστη, το Βουκουρέστι, την Τεργέστη, τη Δρέσδη.³⁹ Ήταν μάλιστα σύνηθες να συνεταιρίζονται στις επιχειρήσεις τους αυτές και με Χριστιανούς, συνεργαζόμενοι μαζί τους αρμονικά. Παρενθετικά, σημειώνω εδώ ότι σε γενικές γραμμές αυτή ήταν η σύνθεση του κοινωνικού ιστού όλων των εβραϊκών κοινοτήτων της Ανατολής και οι περιγραφές θέλουν γενικώς τις εβραϊκές συνοικίες ρυπαρές με στενά σοκάκια και ένδεια. Εντούτοις, αντισημιτικές προκαταλήψεις και κακοήθης προπαγάνδα ταύτισαν στην αντίληψη της χριστιανικής και μουσουλμανικής κοινής γνώμης τον εβραϊσμό με τον πλούτο...

Οι σχέσεις με τα υπόλοιπα πληθυσμιακά στοιχεία της πόλης ήταν σε γενικές γραμμές καλές. Στην πορεία του χρόνου, όμως, σημειώθηκαν σημαντικές διενέξεις με αφορμή τον εμπορικό ανταγωνισμό. Ασφαλώς η εικόνα δεν ήταν πάντα ειδυλλιακή. Σημειώθηκαν δε και οι γνωστές ανυπόστατες κατηγορίες εκ μέρους των Χριστιανών της πόλης για δή-

38 Πάνος Τσολάκης, *Η οικιστική οργάνωση της Καστοριάς*, ό.π., σ. 23.

39 Δημήτρης Γιαννούσης, «Οι Εβραίοι της Καστοριάς», ό.π., σσ. 14-15.

θεν χρήση αίματος από τους Εβραίους σε θρησκευτικές τελετές, γνωστές ως «*συκοφαντίες του αίματος*», με σημαντικότερες εκείνη του 1879⁴⁰ και του 1908.

Στα χρόνια μετά το 1912 και την ενσωμάτωση της πόλης στον ελληνικό κορμό, οι Εβραίοι της Καστοριάς, εγκατεστημένοι κυρίως στη συνοικία Τσαρσί, διατηρούσαν σειρά ανθρών επιχειρήσεων και καταστημάτων στην Πάνω και στην Κάτω Αγορά, με αντικείμενο τόσο τους παραδοσιακούς κλάδους στους οποίους δραστηριοποιούνταν οι Εβραίοι της Διασποράς (υφάσματα, υαλικά, νεωτερισμοί), όσο και ευρεία σειρά άλλων (κρεοπωλεία, ζαχαροπλαστεία, παντοπωλεία κ.ά.). Αναφέρονται ακόμη Καστοριανοί Εβραίοι που εξελέγησαν στο Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης.

* * *

Στα τελευταία χρόνια της Οθωμανικής περιόδου Καστοριανοί Εβραίοι άρχισαν μεταναστεύουν στις Η.Π.Α. Μεγάλο μέρος αυτών εγκαταστάθηκε στη Νέα Υόρκη, όπου δημιούργησαν και δικιά τους συναγωγή, που σώζεται μέχρι τις μέρες μας. Πολλοί από αυτούς αναδείχθηκαν σε διαπρεπείς επιχειρηματίες, χωρίς ποτέ να ξεχάσουν την παλιά πατρίδα. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνεται και ο ευεργέτης της Καστοριάς Μπούκο Μάγιο.⁴¹

Οι Καστοριανοί Εβραίοι είχαν αναπτύξει ένα υψηλό πολιτιστικό επίπεδο, και αυτό είναι ορατό πέρα από το επίπεδο των εκπαιδευτικών τους ιδρυμάτων και σε επιμέρους

40 Nicholas Stavroulakis και Timothy J. De Vinney, *Jewish sites*, ό.π., σ. 242. Σύμφωνα με τον Σταυρουλάκη, ο εμπορικός αυτός ανταγωνισμός ήταν τόσο έντονος, ώστε μεταφέρθηκε και στη Νέα Υόρκη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όπου είχαν μεταναστεύσει τόσο Χριστιανοί όσο και Εβραίοι Καστοριανοί.

41 Γεώργιος Αλεξίου, «Μπούκο Μάγιο. Ένας φιλόanthropos Ισραηλίτης από την Καστοριά», *Χρονικά*, 21/158, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1998, σσ. 17-18.

τομείς, όπως για παράδειγμα η έκδοση εβραϊκών εντύπων στην πόλη. Σ' αυτά συγκαταλέγεται η «Σιών», ετήσια έκδοση της Σιωνιστικής Ενώσεως Νέων Καστοριάς, που εκδόθηκε στα 1935, με ποικίλη θεματολογία.⁴²

Ενδεικτικό είναι επίσης και το γεγονός ότι οι Καστοριανοί Εβραίοι είχαν καλλιεργήσει ιδιαίτερα το θέατρο.⁴³ Το θέατρο, άλλωστε, ήταν ένας χώρος από και μέσα στον οποίο εκφράζονταν ανέκαθεν οι μειονότητες.⁴⁴ Η πρώτη παράσταση που έχει καταγραφεί ήταν στις 18 Νοεμβρίου 1917, τα έσοδα της οποίας προορίζονταν για τους πληγέντες από τη μεγάλη πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης. Στα 1932, στη γιορτή του *Του Μπισβάτ*, ερασιτέχνες ηθοποιοί, μέλη του συλλόγου Εβραίων νέων, γιόρτασαν την τρίτη επέτειο του Συλλόγου με τα έργα «*El triunfo de la justicia*» (=Ο θρίαμβος της Δικαιοσύνης) και «*El medico malgrado*» (=Ο ασθενής γιατρός) του Μολιέρου. Την επόμενη χρονιά, επ' ευκαιρία της τέταρτης επετείου τους, επανέλαβαν το πρώτο από τα παραπάνω έργα, αυτή τη φορά στα ελληνικά. Αργότερα το ίδιο έργο παρουσιάστηκε σε ένα μικτό ελληνοεβραϊκό κοινό στη Φλώρινα. Ο ίδιος σύλλογος παρουσίαζε σύντομα θεατρικά έργα σε διάφορες κοινοτικές εκδηλώσεις. Άτομα και των δύο φύ-

42 Βλ. Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία [και περιοδικά] Μακεδονίας και Θράκης. Κατάλογοι των εντύπων που εκδόθηκαν. Συμβολή στην ιστορία του Τύπου της Μακεδονίας και Θράκης*, Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 136.

43 Βλ. Elena Romero, *El teatro de los Sefardies orientales*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1979, vol. 2, σ. 722.

44 Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Τουρκία: μια χώρα με έλλειμμα δημοκρατίας, που στο παρελθόν ήταν εντονότερο, όλες οι μειονοτικές κοινότητες – ρωμαίικη, αρμένικη και εβραϊκή – βίωναν ποικιλοτρόπως τον περιορισμό της ελευθερίας τους. Σ' αυτές τις συνθήκες, καίτοι οι αρχές δεν το άφηναν να λειτουργήσει απρόσκοπτα, αλλά επέβαλαν τη λογοκρισία προσπαθώντας να το ποδηγετούν, το ερασιτεχνικό θέατρο αποτελούσε μια μορφή πηγαίας έκφρασης και εκτόνωσης για τις μειονότητες, αλλά ενίοτε και για τον ίδιο τον τουρκικό λαό.

λων συμμετείχαν ενεργά στις θεατρικές δραστηριότητες, και σύντομα δημιούργησαν ένα εντευκτήριο, που μετατράπηκε σε πνευματική εστία των Εβραίων νέων της Καστοριάς. Η θεατρική αυτή ομάδα μεταξύ των άλλων, είχε παρουσιάσει και τα ελληνικού ρεπερτορίου έργα «*Το καινούργιο σπίτι*» και «*Τα αρραβωνιάσματα*», στα οποία διακρίθηκαν ο Μάγιο Ντεμάγιο και ο αδελφός του Αλμπερτίκο. Πολλοί από αυτούς τους νέους μετέβησαν στην Παλαιστίνη στα 1937, όπου ίδρυσαν τον ελληνοεβραϊκό αγροτικό συνεταιρισμό *Moshav Tsur Moshe*.

Οι σχέσεις των Εβραίων της Καστοριάς με τους συμπολίτες τους Χριστιανούς και Μουσουλμάνους ήταν περισσότερο από καλές, σ' όλη τη διάρκεια της μακραίωνης συμβίωσης των κοινοτήτων. Τα μόνα αντιεβραϊκά επεισόδια που φαίνεται να σημειώθηκαν στα 1934,⁴⁵ ήταν μάλλον μισαλλόδοξες εκδηλώσεις ισχνής μειοψηφίας φανατικών εθνικιστών, που εκκολάπτονταν στη φασιστική οργάνωση «*Τρία Ψίλον*». Και πάντως τα έκτροπα αυτά δεν είχαν συνέχεια... Πάντως, τη δεκαετία του 1930 αρκετοί Καστοριανοί Εβραίοι, κλονισμένοι προφανώς από το υφέρπον αντισημιτικό κλίμα, έστειλαν τα παιδιά τους στην τότε Παλαιστίνη στη σχολή αγροτικής εκπαίδευσης *Mikve Israel*.⁴⁶

45 Τον Ιούνιο 1934, σύμφωνα με τον Joshua Eli Plaut, *Greek Jewry in the Twentieth Century, 1913-1983*, Madison-Teaneck, 2000, σ. 35, ο οποίος αντλεί την πληροφορία από τη *Universal Jewish Encyclopedia*, 1941.

46 Joshua Eli Plaut, ό.π., σ. 49.

ΕΒΡΑΪΚΗ ΣΥΝΟΙΚΙΑ – ΣΥΝΑΓΩΓΗ – ΚΟΙΝΟΤΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ

Γκέτο δεν υπήρχε στην Καστοριά. Δεν ξέρω αν ήταν ανοιχτότερο το πνεύμα των υπολοίπων κατοίκων της πόλης και οι εν γένει κρατούσες συνθήκες ήταν καλύτερες από αλλού, ή αν αυτό οφειλόταν στη φύσει οχυρή δόμηση ολόκληρης της Καστοριάς, που περιβαλλόταν πανταχόθεν από τη λίμνη, που παρείχε φυσική προστασία, ώστε να περιττεύει η δημιουργία συνοικίας με αμυντική διάταξη.

Υπό την ουσιαστική έννοια του όρου, άλλωστε, γκέτο δεν δημιουργήθηκαν ποτέ ούτε από τους Οθωμανούς, ούτε από τους Έλληνες... Στα Οθωμανικά χρόνια, βέβαια, οι ομόθρησκοι – όχι μόνον Εβραίοι, αλλά και Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι – συνήθιζαν να κατοικούν γύρω από το θρησκευτικό τους κέντρο για πρακτικούς και ψυχολογικούς λόγους, και την οικιστική αυτή μορφή ευνοούσε το κράτος για τους δικούς του λόγους, συνήθως φορολογικούς. Είναι λοιπόν βέβαιο ότι σε όλη τη διάρκεια της υπερχιλιόχρονης παρουσίας τους στην Καστοριά, οι Εβραίοι της πόλης ζούσαν σε χωριστή συνοικία.

Ως ύστερη εβραϊκή συνοικία πρέπει να θεωρείται η περιοχή που βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή της σημερινής πλατείας Ομονοίας. Ήταν χωρισμένη από το δρόμο του τσαρσιού, την τωρινή οδό Μητροπόλεως, σε δυο τμήματα. Το ανατολικό ήταν ιδιαίτερα πυκνοδομημένο και εκτεινόταν από την Παναγία Κουμπελίδικη μέχρι την Παναγία Εβραϊδα, ενώ το αρκετά μικρότερο δυτικό τμήμα εκτεινόταν από

το σημερινό κτίριο της οδού Μητροπόλεως 74 μέχρι τον Ταξιάρχη της Μητροπόλεως, περιλαμβάνοντας αρκετά μαγαζιά, αλλά και χριστιανικά σπίτια.⁴⁷

Δυστυχώς, η αλλοτινή διάρθρωση και η όψη της εβραϊκής συνοικίας έχει χαθεί ανεπιστρεπτί. Η σύγχρονη δόμηση, άλλωστε, αλλοίωσε το χαρακτήρα ολόκληρης της πόλης.

* * *

Τους πρώτους χρόνους μετά την άφιξη των Σεφαραδιτών στην Καστοριά λειτουργούσαν τέσσερις συναγωγές: μία ρωμανιώτικη, μία των ιταλόφωνων της Απουλίας, μία των Ισπανόφωνων και μία των προσφύγων από την Πορτογαλία. Στα 1719 τρεις από αυτές, χωρίς να μπορούμε να πούμε με ασφάλεια ποιες, καταστράφηκαν από φωτιά που ξέσπασε στην εβραϊκή συνοικία.⁴⁸ Οι φωτιές, άλλωστε, την περίοδο αυτή ήταν κάτι το συνηθισμένο στα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οφείλονταν στο ότι το ξύλο ήταν το κύριο δομικό υλικό των κτισμάτων. Παράλληλα, η πυκνή δόμηση και οι μειωμένες δυνατότητες πυρόσβεσης συντελούσαν στην επέκταση των πυρκαγιών και των συνεπειών τους. Στα 1750 χτίστηκε μια καινούρια συναγωγή, που θα αντικαθιστούσε τις καμένες, με χορηγία του Ισαάκ Μποχώρ Μπενβενίστε, η οποία στα 1828 θα καταστραφεί επίσης από πυρκαγιά. Την περίοδο εκείνη Ραββίνος της κοινότητας ήταν ο Μωσέ Ισαάκ Χα-Λεβή, που έγραψε και το ταλμουδικό κείμενο *Ma'aseh Moshe*.

Στα 1830 χτίστηκε η τελευταία χρονολογικά συνα-

47 Πάνος Τσολάκης, *Η εβραϊκή συνοικία της Καστοριάς*, ό.π., σσ. 12-14.

48 Σύμφωνα πάντως με τον Μιχαήλ Μόλχο η πυρκαγιά ξέσπασε στις 7 Δεκεμβρίου του 1719 και από αυτήν καταστράφηκε σημαντικός αριθμός σπιτιών της εβραϊκής συνοικίας, οι δε κατεστραμμένες συναγωγές ήταν η Μαγιόρκα, η Γκερούς Εσπάνια και η Σιτσίλια. Βλ. Michael Molho, ό.π., σσ. 78-79.

γωγή της Καστοριάς,⁴⁹ η Αραγωνία ή Μπεθ Ακενέσεθ και Μπεθ Καλ, διαδεχόμενη σειρά άλλων συναγωγών που είχαν αφανιστεί κυρίως από πυρκαγιές. Επρόκειτο για κτίσμα που ανεγέρθηκε με χορηγία του Ισαάκ Μποχώρ Μwύς Ρούσσο, γνωστού και ως Señor Σάκο. Η συναγωγή αυτή ήταν δίδυμη, μια μεγάλη δηλαδή και μια μικρή για τις καθημερινές προσευχές.

Η συναγωγή αυτή χτίστηκε στο ρυθμό της εξαφανισμένης σήμερα συναγωγής Σαλώμ της Θεσσαλονίκης και παρούσαζε αρκετές ομοιότητες με τις συναγωγές των Σερρών και της Κομοτηνής, που δεν υπάρχουν πια.⁵⁰

Το κυρίως κτίριο είχε διαστάσεις 12 X 12 μέτρα και ύψος περίπου 6 μέτρα. Στο κέντρο του υπήρχαν τέσσερις κίονες και σχηματιζόταν μια τρίκλιτη βασιλική με ημικυκλικά τόξα που στήριζαν την οριζόντια οροφή. Ανάμεσα στους κίονες υπήρχε ημισφαιρικός θόλος.⁵¹ Το εξαιρετικό με τη συναγωγή της Καστοριάς ήταν πως το εχάλ, το ιερό δηλαδή, βρισκόταν στον δυτικό τοίχο του ναού.⁵² Το βήμα επίσης

49 Γνωρίζουμε ότι τελευταίος Ραββίνος της Καστοριάς ήταν ο Σολομών Μεβοράχ, που σύμφωνα με τη Μπέρρυ Ναχμία τρελάθηκε λίγο μετά από την απελευθέρωσή του από το Άουσβιτς. Βλ. Μπέρρυ Ναχμία, *Κραυγή για το Αύριο*. 76859..., Αθήνα, 1989, σ. 177. Πριν απ' αυτόν Αρχираββίνος Καστοριάς ήταν ο Ισαάκ Μεναχέμ Ζαχαρία, ο οποίος εγκαταστάθηκε στη Νέα Υόρκη στα 1916 και διετέλεσε θρησκευτικός λειτουργός της εκεί Συναγωγής των Καστοριανών. Βλ. «Οι Εβραίοι της Καστοριάς. Μια Κοινότητα που δεν υπάρχει πια», *Χρονικά*, 15/118, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1991, σ. 6.

50 Nicholas Stavroulakis και Timothy J. De Vinney, *Jewish sites*, ό.π., σσ. 241-242. Η συναγωγή της Κομοτηνής διατηρείτο μέχρι τα 1994, οπότε ατυχώς καταδαφίστηκε ύστερα από μια λανθασμένη απόφαση. Χαρακτηριζόταν από τον εμφανή εξωτερικά τρουλίσκο.

51 Πάνος Τσολάκης, *Η εβραϊκή συνοικία της Καστοριάς*, ό.π., σ. 18.

52 Ο ορθός προσανατολισμός θα απαιτούσε το ιερό να είναι στραμμένο προς την Ιερουσαλήμ, δηλαδή προς την ανατολή. Πιθανόν να επρόκειτο για αρχιτεκτονικό λάθος, αλλά δεδομένης της βαρύτητάς του είναι πιθανότερο να πρόκειται για σύγχυση του Μιχαήλ Μόλχο. Βλ. Michael Molho, ό.π., σ. 112. Άλλωστε ο

βρισκόταν πάνω στον ανατολικό τοίχο, πράγμα ασυνήθιστο, αλλά όχι μοναδικό, καθώς στις περισσότερες συναγωγές το βήμα βρίσκεται κάτω από το θόλο.

Μετά την εκτόπιση του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης, η συναγωγή παρέμεινε έρημη και απροστάτευτη. Οι Γερμανοί απ' ό,τι φαίνεται αδιαφόρησαν και δεν επεδίωξαν την καταστροφή της. Εντούτοις το κτίριο λεηλατήθηκε και δηώθηκε από Έλληνες.⁵³ Σύντομα, αφού χρησιμοποιήθηκε για λίγο από τους Προσκόπους, το ερειπωμένο κουφάρι της συναγωγής κατεδαφίστηκε.

Το συγκρότημα των ευαγών ιδρυμάτων της κοινότητας συμπληρωνόταν από τελετουργικό λουτρό-*mikneh*,⁵⁴ που ήταν προσκολλημένο στον βορεινό τοίχο της συναγωγής και την Ελληνοϊσραηλτική σχολή στη πίσω πλευρά του οικοπέδου.

Η σχολή στους παλαιότερους αιώνες παρείχε κατά

Μόλχο (1890-1964), κορυφαία φυσιогνωμία της ελληνοεβραϊκής διανόησης, που διετέλεσε μεταπολεμικά Αρχιραββίνος Θεσσαλονίκης και Μπουένος Άιρες, δεν ήταν Καστοριανός και γι' αυτό βοηθήθηκε στο βιβλίο αυτό από τον Καστοριανό δάσκαλο Αβραάμ Μεβοράχ.

- 53 Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες που συνέλεξε τον Οκτώβριο του 2008 ο γράφων από ηλικιωμένους κατοίκους της συνοικίας, δάσκαλος γειτονικού δημοτικού σχολείου προέτρεψε τα παιδιά – ανάμεσα στα οποία και τον πληροφορητή του γράφοντα - να προβούν σε αφαίρεση της ξυλείας του κτηρίου, ώστε σιγά σιγά να καταρρεύσει. Ο δάσκαλος αυτός είχε έρθει ως γαμπρός στην Καστοριά και ενήργησε έτσι από αντιεβραϊκά αισθήματα. Λίγο αργότερα, αμέσως μετά την απελευθέρωση της Καστοριάς και την είσοδο ανταρτών στην πόλη, στέλεχος του ΕΛΑΣ, ονόματι Εμμανουηλίδης, ανέβηκε στη στέγη της συναγωγής, απ' όπου απέρριπτε τα κεραμίδια. Καίτοι δε μπορούν να επιβεβαιωθούν με ατράνταχτα ιστορικά στοιχεία, οι μαρτυρίες αυτές δε παύουν να έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.
- 54 Σύμφωνα με τη Μαρούλα Βέργου-Γκαμπέση, (ό.π. σ. 6), το μικβέθ αυτό χρησιμοποιείτο και από τις χριστιανές γυναίκες της Καστοριάς ως κοινό λουτρό. Βλ. και Πάνος Τσολάκης, *Η εβραϊκή συνοικία της Καστοριάς*, ό.π., σ. 19 και σ. 29 (υποσημ. 78), όπου αναφέρεται σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Ορεστιάς*, φ. 124 (20-3-1949).

κύριο λόγο θρησκευτική εκπαίδευση και ήταν γνωστή ως Ταλμούδ Τορά. Στα νεώτερα χρόνια, χάρη στην επιρροή της *Alliance Israélite Universelle*, γαλλοεβραϊκής οργάνωσης που εργαζόταν για την αφύπνιση των Εβραίων της Ανατολής, το εβραϊκό σχολείο άλλαξε τη δομή του, προσδίδοντας περισσότερο κοσμικό χαρακτήρα στην εκπαίδευση που παρείχε, με έμφαση στα γαλλικά και μετά την ενσωμάτωση της Καστοριάς στο ελληνικό κράτος, με έμφαση και στα ελληνικά. Το νεώτερο αυτό σχολείο, που ιδρύθηκε στα 1873, είχε ανοικοδομηθεί στα 1892 στην ίδια με το παλαιότερο θέση, ήταν τριώροφο με κυβοειδή μορφή και νεοκλασική οργάνωση και λειτουργούσε ως αναγνωρισμένο εξατάξιο δημοτικό σχολείο με νηπιαγωγείο.⁵⁵ Μεταπολεμικά, αφού χρησιμοποιήθηκε για λίγο για την κάλυψη εκπαιδευτικών και άλλων αναγκών, κατεδαφίστηκε στα 1960.⁵⁶

Το εβραϊκό νεκροταφείο Καστοριάς, γνωστό ως Μπέ-ϊτ Αχαΐμ, βρισκόταν έξω από την πόλη, στο δρόμο προς την Κοζάνη, στην περιοχή της Ντόμπλιτσας.⁵⁷ Καταλάμβανε αρκετά μεγάλη έκταση πάνω σε λόφο. Η περιοχή καταλήφθηκε από το Στρατό μετά την μεταπολίτευση. Σύμφωνα με τη μαρτυρία της τελευταίας εβραϊκής οικογένειας της πόλης, των Ελιάου, κάποιες από τις επιτύμβιες πλάκες περισυνελέγησαν από το στρατό και αποθηκεύτηκαν σε στεγασμένο

55 Πάνος Τσολάκης, *Η εβραϊκή συνοικία της Καστοριάς*, ό.π., σ. 19.

56 Χρησιμοποιήθηκε ως παράρτημα του Β' Δημοτικού Σχολείου και στέγασε διάφορες προσκοπικές ομάδες. Βλ. Πάνος Τσολάκης, *Η εβραϊκή συνοικία της Καστοριάς*, ό.π., σ. 22.

57 Παλαιότερα υπήρχε κι άλλο νεκροταφείο, κοντά στη λίμνη που προφανώς έπαψε να χρησιμοποιείται για λόγους υγιεινής, λόγω της εγγύτητάς του με την πόλη, τα ίχνη του οποίου έχουν επίσης εξαφανιστεί. Michael Molho, ό.π., σ. 92.

χώρο,⁵⁸ ενώ κάποιες άλλες χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή μονοπατιών και στρατιωτικών κτηρίων.⁵⁹ Σήμερα στο χώρο του Νεκροταφείου λειτουργεί στρατιωτικό πρατήριο και το Γηροκομείο της πόλης.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η Ισραηλιτική Κοινότητα Καστοριάς, θέλοντας να αποκτήσει ένα σταθερό εισόδημα για να καλύπτει τις ευαγείς δραστηριότητές της, αγόρασε στα 1925 ένα τριώροφο μέγαρο στη συμβολή των οδών Βενιζέλου και Σολωμού, γνωστό μέχρι σήμερα με το όνομα «Στοά Καστοριά».⁶⁰

58 Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία του Ιακώβ Ελιάου στο γράφοντα, τον Οκτώβριο του 2008, όταν τα μεταπολεμικά χρόνια επισκέπτονταν την Καστοριά απόδημοι Καστοριανοί Εβραίοι και επιθυμούσαν να επισκεφτούν τα μνήματα, απευθύνονταν στη μητέρα του Ελιάου. Η τελευταία μεριμνούσε για τη λήψη άδειας από τη Διοίκηση του στρατοπέδου και οι απόδημοι επισκέπτονταν το στρατόπεδο, όπου μετέβαιναν στο εν λόγω δωμάτιο με τις πλάκες, όπου και προσεύχονταν. Ο Ελιάου αγνοεί τη μετέπειτα τύχη των πλακών.

59 Βλ. Ilan Karmi, "Jewish Cemeteries in Northern Greece in the Post World War Era", στο I.K. Hassiotis (editor), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the Fifteenth century to the end of World War II*, IMXA, Thessaloniki 1997, σσ. 236-237. Ο Κάρμι σημειώνει πάντως ότι σε προσωπική του επίσκεψη το χειμώνα του 1991 δεν εντόπισε επιτύμβιες πλάκες στην περιοχή του στρατοπέδου.

60 Πάνος Τσολάκης, *Η εβραϊκή συνοικία της Καστοριάς*, ό.π., σ. 20.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΑΣΧΟΛΙΕΣ ΤΩΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑΝΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ

Στην προσπάθειά μας να ανασυνθέσουμε την ιστορία χαμένων κόσμων, εξαιρετική πηγή πληροφοριών αποτελούν οι εμπορικοί και επαγγελματικοί οδηγοί που κυκλοφορούσαν παλαιότερα. Οι οδηγοί αυτοί περιλαμβάνουν πλήθος πληροφοριών για τόπους και πρόσωπα, αναπαριστώντας έτσι την οικονομία και την κοινωνία των κόσμων αυτών που έφυγαν.

Γεγονός είναι, βέβαια, το ότι οι οδηγοί αυτοί και οι συντάκτες τους φιλοδοξούσαν να παρουσιάσουν ένα εγχειρίδιο με αρτιότητα και χρηστικότητα για τον εμπορικό κόσμο, ώστε να αυξήσουν την κυκλοφορία του. Βεβαίως συμπλήρωναν τα έσοδά τους και από διαφημίσεις, ενώ πολλές φορές και αυτές οι ίδιες οι απλές καταχωρήσεις των επαγγελματιών γίνονταν επ' αμοιβή. Γι' αυτό, ασφαλώς, τα στοιχεία των Οδηγών δεν είναι εξαντλητικά, αφού τουλάχιστον οι μικροεπαγγελματίες απέφευγαν να προβούν σε πληρωμένες καταχωρήσεις, που προφανώς πίστευαν ότι δεν θα τους ωφελούσαν σε τίποτε.⁶¹

61 Στα χρόνια του Μεσοπολέμου είναι γνωστά τα Ζαχαροπλαστεία των Ιακώβ Ρούσο, Λεών Μισραχή, τα μανάβικα των Ιακώβ Μπαλωμένου και Αμπτά Χαζάν, τα κρεπωλεία των Ιακώβ Ελιάου Σαραμπέλα και Ισαάκ Μόσχου, τα ναλοπωλεία των Ελί Πιτσιρίλο και Ιακώβ Κοέν, το σαράφικο του αργυραμοιβού Σολομών Ελιάου, που προφανώς δεν είχαν λόγο να καταχωρηθούν και να διαφημιστούν στον παρακάτω κατάλογο. Βλ. Μαρούλα Βέργου – Γκαμπέση, ό.π., σσ. 6-7, όπου αναδημοσιεύεται κατάλογος επιχειρηματιών της Καστοριάς από δημοσίευμα της Τασίτσας Βαλαλά - Σεκουλίδη.

Ένας από τους πλέον ενδιαφέροντες επαγγελματικούς οδηγούς με πανελλήνια εμβέλεια και κυκλοφορία, ήταν αυτός του Νικόλαου Γ. Ιγγλέση, ο οποίος γνώρισε διαδοχικές επανεκδόσεις για τέσσερις περίπου δεκαετίες.

Η έκδοση του 1925-1926, ήταν μία από τις πιο σημαντικές, αφού παρουσιάζει την εικόνα της χώρας αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, οπότε πλέον έχουν σταθεροποιηθεί τα σύνορα της Ελλάδας στη σημερινή τους μορφή και έχει αποκρυσταλλωθεί η πληθυσμιακή της σύνθεση με την ανταλλαγή των πληθυσμών, την έλευση των προσφύγων και την αποχώρηση του μουσουλμανικού στοιχείου, καθώς και ικανού αριθμού βουλγαροφρόνων.

Η πόλη της Καστοριάς υπαγόταν τότε στο Νομό Φλωρίνης και ήταν ακόμη Κοινότητα και όχι Δήμος.

Εβραίους επαγγελματίες συναντάμε τα χρόνια εκείνα σε ένα ευρύ φάσμα της οικονομικής ζωής της πόλης.⁶² Καταγράφονται λοιπόν ο αλευροβιομήχανος και ιδιοκτήτης υδρόμυλου Χαΐμ Ελιέζερ Ελιάου, ο οποίος είναι παράλληλα και έμπορος αποικιακών. Αποικιακά προϊόντα πωλούν επίσης οι Ναφθαλή και Χαΐμ Κοέν και Ισαάκ Αβρ. Ρούσο. Αργυραμοιβοί αναφέρονται οι Αβραάμ Ρούσο, Δαβίδ Ρούσο και Μεν. Ρούσο. Πρέπει δε να σημειωθεί ότι ο κλάδος αυτός ήταν παραδοσιακό πεδίο δράσης των Εβραίων της Διασποράς.

Εδωδιμοπωλείο έχει ο Ισαάκ Αβ. Ελία, ενώ είδη πολυτελείας πωλούν οι Σολομών Γ. Ελιάου και Βενιαμίν Ι. Κονφίνο, ο οποίος είναι και έμπορος ετοιμών ενδυμάτων. Εμποροράπτης είναι ο Χαΐμ Μεβοράχ, ενώ εξαγωγέας

62 Νικόλαος Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Ι, Αθήναι, 1925, σσ. 1356-1357.

φυσικών προϊόντων ο Ισαάκ Ζαχαρίας. Είδη κιγκαλερίας πωλούν οι Αβραάμ Μ. Ελιάου και Ιούδας Ι. Κοέν. Εντυπωσιακό για μια μικρή πόλη και ενδεικτικό υψηλής πολιτιστικής ανάπτυξης είναι ότι υπάρχει εισαγωγέας μουσικών οργάνων. Πρόκειται για τον Π. Ελιάου. Τέσσερις Εβραίοι της Καστοριάς διαθέτουν παντοπωλεία: πρόκειται για τους Γιακώβ Δ. Κοέν, Γιακώβ Ελιάου, Μποχώρ Κοέν και Γιακώ Μπ. Κοέν.

Αντιπρόσωπος των ραπτομηχανών «*Νάουμαν*» ήταν ο Μουσιέν Χατζάν, ενώ της «*Σίγγερ*» ο Ισραέλ Ιακώβ και των ραπτομηχανών γουνοποιίας «*Βάκρα*» ο Ζιάκ Ελιάου.

Στον κλάδο εμπορίας και εισαγωγής υφασμάτων συναντάμε τους υιούς Αβρ. Ελιάου, Γιάκου Δ. Κοέν, Ζιάκ Σ. Ελιάου, Χαΐμ Ελιάου, Ιακώβ Χ. Καπτσιούπ, Βενιαμίν Κονφίνο, Αβραάμ Δ. Μαγιού, Αβρ. και Εμμ. Μεβοράχ, Μ. Πιτσιρίλο και Αβραάμ Ρούσο. Να σημειώσουμε εδώ πως ο κλάδος των υφασμάτων ήταν κι αυτός ένας κλασσικός χώρος στον οποίο δραστηριοποιούντο οι Εβραίοι της Διασποράς.

Τέλος, ψιλικά πωλούσαν οι Ισ. Ελιάου, Ιακ. Μεβοράχ, Αβραάμ Μεν. Μεβοράχ και Γ. Σολομών. Αξίζει να σημειωθεί επίσης πως στη Χρούπιστα, όπως ακόμη ονομαζόταν το Άργος Ορεστικό, δραστηριοποιείτο ο ζωέμπορος Φ. Ελιάου.

Μία επισήμανση που πρέπει να γίνει εδώ είναι ότι οι συντάκτες των οδηγών αυτών έδειχναν εξαιρετικά ανεξοικείωτοι με τα εβραϊκά ονόματα, πολλά από τα οποία κατέγραφαν λανθασμένα. Πιθανή αιτία είναι η λατινογενής τους προέλευση και η πρόσφατη ένταξη των βόρειων επαρχιών –στις οποίες κατοικούσαν Σεφαραδίτες Εβραίοι– στο ελληνικό κράτος, ή ίσως έτσι τους παραδόθηκαν από τους συνεργάτες αντιπρόσωπους τους στην Καστοριά, ή από τις

τοπικές αρχές, όπως οι Δήμοι, στις οποίες είχε απευθυνθεί για παροχή πληροφοριών... Στην παρούσα μελέτη πάντως επιλέχθηκε η απόδοση των ονομάτων, όπως τα παραθέτει ο Ιγγλέσης.⁶³

63 Παρατηρείται συχνά σε όλους σχεδόν τους οδηγούς το φαινόμενο της λανθασμένης απόδοσης κάποιων επωνύμων επαγγελματιών, όχι μόνον αναφορικά με την Καστοριά, αλλά και με άλλες πόλεις. Αυτό συνέβαινε συνήθως λόγω έλλειψης γνώσης των προσώπων κάθε περιοχής εκ μέρους των συντακτών των οδηγιών, σε συνδυασμό με το ότι οι πληροφορίες δεν συντάσσονταν πάντα με επιτόπια έρευνα, αλλά συχνά μέσω τοπικών αντιπροσώπων, οπότε συχνά τα ονόματα μεταφέρονταν εσφαλμένα. Στην παρούσα εργασία πάντως επιλέχθηκε η παράθεση των ονομάτων, όπως ακριβώς καταγράφονται στον οδηγό, αφού τυχόν διόρθωση θα εμπεριείχε τον κίνδυνο ενός νέου λάθους, ή θα ήταν επιλεκτική. Επιπλέον δε, είναι πιθανόν όσον αφορά σε κάποια επώνυμα, που εκ πρώτης όψης φαίνεται να αποδόθηκαν λανθασμένα, να πρόκειται για κάποια τοπική παραλλαγή του επωνύμου, οπότε παρέμβαση στα στοιχεία του οδηγού θα κινδύνευε να αλλοιώσει την πραγματικότητα. Σ' αυτό το πλαίσιο είναι πιθανόν να υπάρχει ένας ακόμη Εβραϊός επιχειρηματίας στον οδηγό, ο υφασματέμπορος Ιακώβ Σουμαγιάν, η κατάληξη του επωνύμου του οποίου δείχνει εν πρώτοις αρμενική. Όμως Αρμένιοι δε φαίνεται να υπήρχαν στην Καστοριά...

ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ ΤΩΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑΝΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ

Θλιβερό είναι το τέλος της ιστορίας των Καστοριανών Εβραίων: η πορεία προς το Ολοκαύτωμα. Το 1941, μετά την κατάληψη της Ελλάδας, εισέρχονται κι εγκαθίστανται στην Καστοριά γερμανικά στρατεύματα. Στο σύντομο αυτό πρώτο διάστημα παραμονής τους στην πόλη, φέρονται στους Εβραίους κατοίκους της με τρόπο σκαιό και βάνανσο, υποχρεώνοντας τους ενήλικες να εκτελούν αγγαρείες, που συνήθως περιλάμβαναν τις πιο σκληρές και εξευτελιστικές εργασίες, όπως μεταφορά πετρών στα λατομεία και περισυλλογή σκουπιδιών. Κάποιοι λίγοι προνοητικοί φροντίζουν να απομακρυνθούν από την περιοχή, γλιτώνοντας από τα δεινά.⁶⁴ Μετά τη συμφωνία των δυνάμεων του Άξονα η κατεχόμενη Ελλάδα μοιράζεται σε τρεις ζώνες και η περιφέρεια της Καστοριάς περιέρχεται στην Ιταλική διοίκηση κι έτσι για το επόμενο διάστημα, μέχρι δηλαδή τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, τον Σεπτέμβριο του 1943, η πόλη ανήκει στη δική της ζώνη επιρροής και κατοχής.⁶⁵ Η μοίρα επιτρέπει στους Εβραίους της λιμναίας πόλης να ζήσουν δύο ακόμη ήρεμα χρόνια. Ήρεμα «*εν τη πλάνη τους*», καθώς το ναζιστικό σκουλήκι επώαζε.

64 Βλ. Μικαέλ Μόλχο και Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam. Αφιέρωμα εις την Μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του Ναζισμού εν Ελλάδι*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1976, σ. 238.

65 Για τη στάση των Ιταλών απέναντι στον εβραϊκό πληθυσμό της Ελλάδας και για την τύχη των Εβραίων στην Ιταλική Ζώνη Κατοχής βλ. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μεταφρ. Κώστας Κουρεμέ- νος, Αθήνα, 1994, σσ. 278-290.

Μετά τον Σεπτέμβριο του 1943, εισέρχονται στην πόλη οι Γερμανοί και τα γεγονότα τρέχουν με ταχύτητα κινηματογραφικής ταινίας. Παραμονή του Κιπούρ⁶⁶ του 1943, οι κατακτητές ζητούν από την κοινότητα να καταβάλει σεβαστό χρηματικό ποσό ως αντίποινα-λύτρα, για τη διαφυγή κάποιων νέων στο βουνό.⁶⁷ Η Κοινότητα προβαίνει σε έρανο, συγκεντρώνει τα λύτρα και τα παραδίδει στους Γερμανούς. Σημειώνω εδώ την πάγια ναζιστική πολιτική, της επιλογής μεγάλων εβραϊκών γιορτών για επιβολή σκληρών αντιεβραϊκών μέτρων, τακτική που εφαρμόστηκε ακόμη και στα στρατόπεδα του ολέθρου. Πίστευαν ότι έτσι εξουθενώνουν ψυχικά τα ατυχή θύματά τους, και νόμιζαν πως επιδεικνύουν ιδιαίτερη οξύνιοια και πνεύμα φωτεινό. Γυρνώντας πίσω στην Καστοριά, θα δούμε την Κοινότητα να τρομοκρατείται και να απειλείται με ομαδικές εκτελέσεις σε περίπτωση νέων διαφυγών. Πανομοιότυπη πρακτική εφαρμόστηκε στα Γιάννενα και όχι μόνο.

Σε μια εβδομάδα οι Γερμανοί επανέρχονται, ζητώντας από τους Εβραίους να τους παραδώσουν άμεσα όλο τον χρυσό και τα κοσμήματα που κατέχουν, απειλώντας τους πως σε αντίθετη περίπτωση θα εκτελέσουν πενήντα ομήρους. Οι δυστυχείς Καστοριανοί, ως αληθινοί αμνοί του Θεού, υπακούουν. Παράλληλα, οι κατακτητές εφαρμόζουν τα ρατσιστικά τους μέτρα. Υποχρεώνονται, έτσι, οι Εβραίοι της

66 Το Κιπούρ είναι η σημαντικότερη εβραϊκή γιορτή.

67 Παρασκευή 8 Οκτωβρίου 1943. Σύμφωνα με την Μπέρρυ Ναχμία, ο Γερμανός διοικητής ζήτησε από τον Πρόεδρο της Ισραηλιτικής Κοινότητας το σεβαστό για την εποχή ποσό των χιλίων αγγλικών χρυσών λιρών. Βλ. Μπέρρυ Ναχμία, ό.π., σ. 36. Παρόμοιες πρακτικές εφάρμοσαν οι Γερμανοί και στη Θεσσαλονίκη, επιδιώκοντας, πριν από τη φυσική εξόντωση των μελών της, την οικονομική εξάντληση της Κοινότητας και τον ατομικό τους πλουτισμό. Σύμφωνα με τους Μικαέλ Μόλχο και Ιωσήφ Νεχαμά ο Γερμανός διοικητής ζήτησε από τον Πρόεδρο της Ισραηλιτικής Κοινότητας το ποσό των χιλίων χρυσών αγγλικών λιρών. Βλ. Μικαέλ Μόλχο και Ιωσήφ Νεχαμά, ό.π., σ. 239.

Καστοριάς να φορέσουν υφασμάτινο άστρο του Δαβίδ στα ενδύματά τους. Στη συνέχεια τα μέτρα χαλαρώνουν, κάνοντας τους Εβραίους να πιστέψουν ότι οι Ναζί, χορτασμένοι από τη λεηλασία θα τους αφήσουν να ζήσουν εν ειρήνη,⁶⁸ αγνοώντας ότι η ποθούμενη ειρήνη θα παραμείνει επί μακρόν για τον εβραϊκό λαό ευχή και αυταπάτη...

Το σχέδιο των κατακτητών ήταν σατανικό και τα θύματα βρίσκονταν δεμένα στη θηλιά της παγίδας. Αφού αποκοιμίζονται για λίγο, το τέλος θα έρθει ξαφνικά. Η Μπέρρυ Ναχμία μάς παραδίδει την πληροφορία πως ένα απ' τα γερμανικά τεχνάσματα ήταν η αποστολή στους Καστοριανούς πλαστών γραμμμάτων που υποτίθεται πως έγραφαν συγγενικά τους πρόσωπα, εγκατεστημένα δήθεν ήδη στην Πολωνία, με στόχο τον καθησυχασμό του εβραϊκού πληθυσμού.⁶⁹

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει μια παρένθεση και να σημειωθεί ότι η Καστοριά είχε την ιστορική ατυχία να γεννηθεί στην πόλη μια από τις σκοτεινότερες φυσιογνωμίες του ελληνικού εβραϊσμού, ο Ζακ Αλμπάλα.⁷⁰ Συνειδητός προδότης με ταπεινά και ιδιοτελή κίνητρα, συνεργάστηκε ανοιχτά με τους Ναζί, βοηθώντας τους στα σχέδιά τους για τον εκτοπισμό των Εβραίων τόσο της Θεσσαλονίκης, όσο και της Βέροιας και άλλων πόλεων, επιβεβαιώνοντας με τη στάση του το ότι στις τραγικές στιγμές ενός λαού ξεφτυρώ-

68 Μικαέλ Μόλχο και Ιωσήφ Νεχαμά, ό.π., σ. 239.

69 Μπέρρυ Ναχμία, ό.π., σ. 33.

70 Ο Ζακ Αλμπάλα γεννήθηκε στην Καστοριά και έζησε πολλά χρόνια στη Βιέννη, όπου ασκούσε το επάγγελμα του προμηθευτή «πελατών» εξ Ανατολής για κερδοφόρα ιατρική και νοσοκομειακή περίθαλψη. Στα 1946 δικάστηκε από Ειδικό Δικαστήριο Δωσιλόγων και καταδικάστηκε σε δεκαπέντε χρόνια κάθειρξη. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τόμος Β', Αθήνα, 1995, σσ. 302-303, σημ. 22 και Μικαέλ Μόλχο και Ιωσήφ Νεχαμά, ό.π., σ. 324.

νουν πάντοτε και άγγελοι, αλλά και «Εφιάλτες»...

Τη νύχτα της Παρασκευής 24^{ης} Μαρτίου 1944 συλλαμβάνεται σύσσωμος ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης και φυλακίζεται στο Γυμνάσιο Θηλέων Καστοριάς. Οι Εβραίοι της πόλης βρίσκονται εντελώς απροετοίμαστοι κι είναι ανύποπτοι για την επικείμενη σύλληψη, όπως βεβαίως και για το φρικτό μέλλον που τους επιφυλάσσεται.⁷¹ Οι Ναζί, κατά την πάγια πρακτική τους, επέλεξαν σκόπιμα τη συγκεκριμένη ημέρα, αφού ήταν ταυτόχρονα βράδυ Παρασκευής και παραμονή εθνικής εορτής, οπότε το μεγαλύτερο μέρος του εβραϊκού στοιχείου θα βρίσκονταν στα σπίτια τους και βεβαίως θα ήταν γαληνεμένοι από το εορταστικό κλίμα. Επισημαίνω εδώ επιπλέον, τη δυσκολία διαφυγής από την Καστοριά, αφού ο «*λαιμός*», ο ισθμός που συνδέει την πόλη με τη στεριά φυλασσόταν αυστηρά και άλλη χερσαία διέξοδος δεν υπήρχε. Το γεγονός άλλωστε ότι στην πλειοψηφία τους οι Εβραίοι της Καστοριάς ήταν συγκεντρωμένοι «*σε ορισμένους δρόμους γύρω από τις συναγωγές*» συντέλεσε στο να καταβάλουν τόσο βαρύ φόρο αίματος.⁷² Έτσι ελάχιστοι – πέντε ή έξι νεαροί – ξεγλιστρούν από το «*λαιμό*» και διαφεύγουν στα βουνά και κάποιοι άλλοι – τριάντα πέντε άτομα περίπου - κρύβονται σε χριστιανικά σπίτια της πόλης, ενώ τέλος μια οκταμελής οικογένεια που από σύμπτωση βρίσκεται τη μοιραία νύχτα σ' έναν μύλο έξω από την πόλη, γλιτώνει τη σύλληψη.⁷³

71 Βλ. χαρακτηριστικά την προσωπική ιστορία της Μπέρρυς Ναχμιά, το γένος Κασσούτο τότε, που σημειώνει για το πρωινό της σύλληψής της: «...ξύπνησα χορτάτη ύπνο... Τεντωνόμουν για λίγα λεπτά στο ζεστό μου κρεβάτι, έτσι για να απολαύσω τη γλύκα και τη θαλπωρή του πρωινού εκείνου ήλιου... Αισθανόμουν πολύ ωραία!». Μπέρρυ Ναχμιά, ό.π., σ. 39.

72 Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τόμος Β', Παπαζήσης, Αθήνα, 1995, σ. 336.

73 Μικαέλ Μόλχο και Ιωσήφ Νεχαμά, ό.π., σ. 239.

Ενδιαφέρουσα, αν και ίσως δεν ανταποκρίνεται απόλυτα στην αλήθεια, είναι η σύνδεση της σύλληψης των Καστοριανών Εβραίων με την καταστροφή της Κλεισούρας στις 5 Απριλίου 1944. Κατά μια εκδοχή λοιπόν, που καταγράφει ο Αλέξης Ρόσιος – Υψηλάντης, επικεφαλής ανταρτικής ομάδας του ΕΛΑΣ που δρούσε στην περιοχή, οι αντάρτες είχαν πληροφορηθεί την επικείμενη διέλευση της γερμανικής φάλαγγας που μετέφερε τους συλληφθέντες Εβραίους στη Θεσσαλονίκη και σχεδίαζαν ενέδρα με σκοπό την απελευθέρωσή τους. Κατά τον Ρόσιο, λοιπόν, ένας από τους λόγους της καταστροφής της Κλεισούρας από τους Γερμανούς, ήταν και η ελαχιστοποίηση των κινδύνων για τη μεταφορά των κρατουμένων.⁷⁴

Πρέπει να αναφέρουμε ακόμη ότι κάποιοι Καστοριανοί Εβραίοι είχαν ανέβει στο βουνό κι εντάχθηκαν σε ανταρτικές ομάδες.⁷⁵ Σε έναν άλλο όχι εξαντλητικό κατάλογο αναφέρονται οι Ιακώβ Αράρ (Χαραρί), Γεουδά Χαραρί, Νατάν Χονέν και Αλμπερτίκο Σάκο.⁷⁶

Τρεις μέρες μετά, 763 άτομα οδηγούνται με φορτηγό στο Χαρμάνκιοϊ της Θεσσαλονίκης, ενώ στην πορεία προστίθενται στην αποστολή του θανάτου άλλα 150 άτομα που συνελήφθησαν στις γύρω περιοχές.⁷⁷ Στους συλληφθέντες Εβραίους της Καστοριάς, περιλαμβανόταν κι ένας μικρός

74 Στράτος Ν. Δορδανάς, «Η καταστροφή της Κλεισούρας Καστοριάς από τους Γερμανούς, 5 Απριλίου 1944», *Κλειώ*, τ. 1, 2004, σ. 35.

75 Μεταξύ των πολυάριθμων Ελλήνων Εβραίων που συμμετείχαν στην Εθνική Αντίσταση αναφέρεται και το όνομα του Καστοριανού Δρ. Αλμπέρτου Κοέν, ο οποίος συμμετείχε ως γιατρός στις ανταρτικές ομάδες του ΕΛΑΣ. Βλ. Michael Matsas, *The Illusion of Safety. The Story of the Greek Jews During the Second World War*, New York 1997, σ. 322.

76 Βλ. Steven Bowman, *Jewish Resistance in Wartime Greece*, Valentine Mitchell, Edgware, 2006, σ. 97 επ.

77 Μικαέλ Μόλχο και Ιωσήφ Νεχαμά, ό.π., σ. 239.

αριθμός Γιουγκοσλάβων Εβραίων, που είχαν βρει καταφύγιο στην πόλη, όταν η χώρα τους καταλήφθηκε από τους Γερμανούς. Είναι επίσης πιθανόν να συνελήφθησαν και κάποιοι Βεροιώτες Εβραίοι, καθώς και Ελληνοεβραίοι πρόσφυγες από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, που στην προσπάθειά τους να αποφύγουν τα βουλγαρικά δεινά, είχαν ζητήσει λίγο καιρό πριν καταφύγιο στην Καστοριά.⁷⁸ Στη Θεσσαλονίκη οι όμηροι παρέμειναν επί έξι ημέρες, αναμένοντας να συμπληρωθεί η αποστολή με συλληφθέντες Εβραίους από τη νότια και τη δυτική Ελλάδα. Η 24^η Μαρτίου 1944 ήταν η μοιραία νύχτα για τις εβραϊκές κοινότητες αρκετών ελληνικών πόλεων: Γιάννενα, Άρτα, Πρέβεζα, Πάτρα, Αθήνα...

Η συνέχεια του ταξιδιού για τον θάνατο στην Πολωνία είναι γνωστή. Μεταφορά σιδηροδρομικώς στο στρατόπεδο του ολέθρου κάτω από οικτρές συνθήκες: υπερφορτωμένα φορτηγά βαγόνια προοριζόμενα για μεταφορά κτηνών, έλλειψη στοιχειώδους υγιεινής, τροφής και νερού. Οι άνθρωποι στοιβαγμένοι και παστωμένοι σαν σαρδέλες, δεν μπορούσαν να κινηθούν, αλλά ακόμη και να αναπνεύσουν επαρκώς.⁷⁹ Ο μοιραίος συρμός έφτασε στο σιδηροδρομικό σταθμό του Άουσβιτς, μεταξύ 10^{ης} και 11^{ης} Απριλίου 1944, στον τελευταίο σταθμό «*πριν από τις αίθουσες των αερίων και των κρεματορίων του Μπιρκενάου*».⁸⁰

Στα στρατόπεδα του θανάτου, οι Γερμανοί είχαν σχε-

78 Πληροφορία για Βεροιώτες Εβραίους καταγράφεται στο Aleksandar Matkovski, *A history of the Jews in Macedonia*, Skopje, 1982, σ. 200. Την πληροφορία αυτή αμφισβητεί ο Γιώργος Λιδόλιος, ο οποίος αναφέρεται σε πρόσφυγες από τη Βουλγαρική ζώνη Κατοχής. Βλ. Γιώργος Λιδόλιος, *Σκιές της πόλης. Αναπαράσταση του διωγμού των Εβραίων της Βέροιας*, Αθήνα, 2008, σ. 78.

79 Μικαέλ Μόλχο και Ιωσήφ Νεχαμά, ό.π., σ. 240.

80 Στο ίδιο.

διάσει το τέλος των Καστοριανών Εβραίων -όπως και των έξι εκατομμυρίων ομοθρήσκων τους της Ευρώπης. Σελεξιόν, θάλαμοι αερίων, κρεματόρια. Θάνατος ωμός και συνεχής. Η «Κραυγή» της Μπέρρυ Ναχμία δεν είναι αφήγημα.⁸¹ Είναι οι ματωμένες σελίδες του «Ανθού της Λίμνης».

Η μοιραία αποστολή που περιλάμβανε τους Καστοριανούς Εβραίους αποτελείτο από 4.645 άτομα. Από αυτούς οι 4.212 θανατώθηκαν αμέσως στους θαλάμους αερίων και μόναχα 433, εκ των οποίων 320 άνδρες και 133 γυναίκες εισηχθησαν στα στρατόπεδα για καταναγκαστική εργασία. Και από αυτούς τους 433 οι περισσότεροι βρήκαν τον θάνατο στα κολαστήρια τους επόμενους μήνες, αφού προηγουμένως οι Ναζί εξάντλησαν την εργατική τους δύναμη.⁸²

Δημοσιευμένη είναι και η μαρτυρία μιας άλλης Καστοριανής, που επέζησε των στρατοπέδων του Θανάτου.⁸³ Πρόκειται για τη Μπουένα Μεβοράχ, το γένος Ρούσσο. Οι μνήμες της από την παλιά Καστοριά είναι βέβαια λιγοστές, γιατί κατά τη σύλληψή της ήταν μόλις δεκατεσσάρων ετών. Στα στρατόπεδα χάθηκαν δέκα συγγενείς της πρώτου βαθμού: γονείς και οκτώ αδέρφια. Σύμφωνα με τη Μεβοράχ καίτοι δεν τους έγιναν άμεσες προτάσεις να διαφύγουν όσο ζούσαν στην Καστοριά, οι Καστοριανοί Εβραίοι είχαν

81 Για πολλά χρόνια η Μπέρρυ Ναχμία, όπως και οι περισσότεροι επιζήσαντες όμηροι των ναζιστικών στρατοπέδων, είχε βυθίσει τις αναμνήσεις της στη σιωπή, μην μπορώντας να ανακαλέσει τις θλιβερές της μνήμες. Κάτω από αυτό το πρίσμα, η μαρτυρία της αποκτά περισσότερο συγκλονιστικό χαρακτήρα. Βλ. Michael Matsas, ό.π., σσ. 263-264, όπου δημοσιεύεται σχετική επιστολή της Μπ. Ναχμία προς τον συγγραφέα.

82 Χάγκεν Φλάισερ, ό.π., σσ. 344-345.

83 Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο και Αλμπέρτος Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, Επιμέλεια-Επίμετρο Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Ίδρυμα Έτς Αχαΐμ – Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1998, σσ. 100-109.

εντούτοις τη δυνατότητα να πάνε στα βουνά, όσο η πόλη διοικείτο από τους Ιταλούς, πράγμα που δεν έπραξαν, διότι η συμπεριφορά των Ιταλών ήταν καλή. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά «...λέγαμε αφού είναι οι Ιταλοί και δε μας πειράζουν, γιατί να φύγουμε;».⁸⁴ Η Μεβοράχ αναφέρεται και στο ενδιαφέρον περιστατικό μιας εγκύου γυναίκας, της Ρεβέκκας Φράνκο,⁸⁵ η οποία ήταν ετοιμόγεννη και «την έπιασαν οι πόνοι πιο νωρίς και την κράτησαν στην Καστοριά, ύστερα τη φέρανε στον Παύλου Μελά και κατόπιν την πήγανε να γεννήσει σε κλινική». Η γυναίκα αυτή απέφυγε τη μεταφορά της στην Πολωνία, ύστερα από μεσολάβηση αντιπροσώπου του Ερυθρού Σταυρού στους Γερμανούς, σε αντίθεση με τον σύζυγό της που εκτοπίστηκε. Αργότερα η Ρ. Φράνκο αναγνωρίστηκε από Καστοριανό συνεργάτη των Γερμανών, που την πρόδωσε και οι Γερμανοί την τουφέκισαν στη Θεσσαλονίκη, ένα μήνα πριν φύγουν από την Ελλάδα, στις 8 Σεπτεμβρίου 1944. Το μωρό εντούτοις, η κυρία Εσθήρ Φράνκο-Γκατένιο σήμερα, επέζησε, μεγαλώνοντας σε χριστιανική οικογένεια.⁸⁶ Η συνέχεια της αφήγησης της Μεβοράχ αναφέρεται στην προσωπική της διαδρομή στο στρατόπεδο του Άουσβιτς - Μπίρκεναου και ύστερα στο Νόυστατ, απ' όπου απελευθερώθηκε από το Ρωσικό Στρατό και μετά από πολλές περιπέτειες επέστρεψε στην Ελλάδα.

Μετά την απελευθέρωση, 35 άτομα θα βρεθούν στην Καστοριά, για να σκορπίσουν σύντομα σε άλλους τόπους.

84 Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο και Αλμπέρτος Ναρ, ό.π., σ. 100.

85 Πρόκειται για τη Ρεβέκκα Πιτσιρίλο, κόρη πετυχημένου εμποροβιοτέχνη, που κατά την περίοδο της Ιταλικής Κατοχής της Καστοριάς, παντρεύτηκε τον πρόσφυγα από τη Γιουγκοσλαβία Λεόν Φράνκο.

86 Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο και Αλμπέρτος Ναρ, ό.π., σ. 101. Για την ιστορία της Ρεβέκκας Φράνκο βλ. επίσης τη μαρτυρία του Χαϊμ Μισραχή στο Michael Matsas, ό.π., σ. 73 και τη μαρτυρία του Λ. Συνόπουλου, ό.π., σ. 148.

Με την άφιξή τους, οι πρώην όμηροι ήταν αξιοθρήνητοι, «πραγματικοί κινούμενοι άνθρωποι-σκελετοί», με τη φωνή και το παρουσιαστικό τους αγνώριστα από τις ταλαιπωρίες και τη φρίκη των στρατοπέδων.⁸⁷ Πίσω τους στάχτες και μπροστά τους ερείπια. Στα 1949 είχε ανασχηματιστεί μια βραχύβια Κοινότητα με Προέδρους τον υφασματέμπορο Μωυσή Ζαχαρία και αργότερα τον Πέπο Κοέν και Γραμματέα τον Μωυσή Μάτσα.⁸⁸ Στα 1957 ζούσαν 24 Εβραίοι στην πόλη⁸⁹ και σήμερα μονάχα μία εβραϊκή οικογένεια κατοικεί εκεί.

Ο επίλογος της εβραϊκής κοινότητας της Καστοριάς, που διαλύθηκε επίσημα στα 1972, συνδέεται και με μερικά δυσάρεστα και πικρά γεγονότα, καθώς κάποιοι από τους τελευταίους Καστοριανούς Εβραίους νέμονταν την κοινοτική περιουσία κατά το δοκούν και προς ίδιον όφελος, ερχόμενοι σε ρήξη με το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος,⁹⁰ αλλά και σε αντίθεση με τον Νόμο που προέβλεπε πως οι χωρίς κληρονόμους εβραϊκές περιουσίες θα περιέρχονταν στο σύνολο των Εβραίων της Ελλάδας.⁹¹ Θα χρειαζόταν πο-

87 Βλ. Α. Συνόπουλου, ό.π., σ. 204, όπου αναφέρεται στην πρώτη συνάντησή του με το Μωυσή Ζαχαρία και το γιο του Κούτσιου του Μουσούλα, αμέσως μετά την επιστροφή τους.

88 Βλ. την από 26-12-1949 έκθεση προς το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο από τον Πρόεδρό του Κανάρη Κωνσταντίνη, που επισκέφτηκε την Καστοριά. Στην έκθεση αναφέρεται ότι ο τότε Μητροπολίτης Καστοριάς είχε διαδώσει ορισμένα ιερά σκεύη της Συναγωγής, μεταξύ των οποίων και δυο σεφερίμ, στα Χρονικά, 19/142, Μάρτιος-Απρίλιος 1996, σσ. 51-52.

89 Βλ. Joshua Eli Plaut, ό.π., σ. 131.

90 Το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος ιδρύθηκε με νόμο του 1945, είναι Ν.Π.Δ.Δ. με νόμο του 1969, και λειτουργεί ως συντονιστικό όργανο των επιμέρους ανά τη χώρα Ισραηλιτικών Κοινοτήτων στοχεύοντας στο γενικότερο συμφέρον του συνόλου των Ελληνοεβραίων.

91 Σύμφωνα με το Β.Δ. της 29.3.1949 δημιουργήθηκε ο Οργανισμός Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως Ισραηλιτών Ελλάδος (Ο.Π.Α.Ι.Ε.), ο οποίος διαχειρίστη-

λύς αγώνας, αλλά και οι υπογραφές των αποδήμων Καστοριανών της Αμερικής και του Ισραήλ, ώσπου να καταλήξει η κοινοτική περιουσία να γίνει κτήμα της ολότητας του Εβραϊκού Ελληνισμού.⁹² Αλλά δυστυχώς, οι επίλογοι στα δράματα είναι πάντα πονεμένοι...

κε τις περιουσίες των εκτοπισθέντων από τους Γερμανούς ομήρων, οι οποίοι εξοντώθηκαν από τους Ναζί και δεν άφησαν κληρονόμους. Ο Ο.Π.Α.Ι.Ε. ιδρύθηκε σε συνέχεια του Α.Ν. 846/1946 «περί καταργήσεως του κληρονομικού δικαιώματος του Κράτους επί των εκκειμένων Ισραηλιτικών περιουσιών», ο οποίος αποτελεί πρόνοια του Ελληνικού Κράτους προς ενίσχυση των Ελλήνων Ισραηλιτών, διότι χωρίς τη θέσπισή του οι περιουσίες αυτές θα κατέληγαν υπέρ του ίδιου του Ελληνικού Δημοσίου, όπως προβλέπεται από το Κληρονομικό Δίκαιο του Αστικού Κώδικα. Και αξίζει να σημειωθεί –προς τιμήν του ελληνικού κράτους– πως σχεδόν σε καμία άλλη ευρωπαϊκή χώρα δε θεσπίστηκε αμέσως μετά τον Πόλεμο τέτοιο ευνοϊκό για το εβραϊκό στοιχείο νομοθέτημα.

92 Βλ. Joshua Eli Plaut, ό.π., σ. 109.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Ισχνή και φτωχή είναι η λογοτεχνική παραγωγή που σχετίζεται με την Καστοριά.⁹³ Η λιμναία πόλη δεν απετέλεσε πόλο έμπνευσης, όπως θα περίμενε κάποιος. Ο πολιτισμός βάλτωσε στη λίμνη, μαζί με πολλά άλλα πράγματα της σύγχρονης πόλης. Λιγосτοί είναι οι δημιουργοί κι ανύπαρκτες σχεδόν οι αναφορές στην εβραϊκή της κοινότητα.

Ίσως λοιπόν δεν είναι τυχαίο το ότι σ' ένα από τα σπάνια λογοτεχνικά κείμενα που αναφέρονται στους Εβραίους της Καστοριάς, η αναφορά εκφέρεται ως απουσία κι όχι ως παρουσία. Στον «Λεωνίδα» του Ηλία Παπαμόσχου, δόκιμου συγγραφέα, με λιτή, επιλεκτική και δυνατή γραφή,⁹⁴ οι Εβραίοι της Καστοριάς δεν είναι το υποκείμενο του λόγου, καθώς δεν εμφανίζονται ως ήρωες, αλλά το αντικείμενο, αφού η αναφορά γίνεται στο σπίτι και την περιουσία τους.⁹⁵

Λίγο αφότου εκτοπίζεται το σύνολο της εβραϊκής κοινότητας, επακολουθεί λεηλασία της περιουσίας των μελών

93 Η διαπίστωση, αναμφισβήτητη συγκριτικά με τα τεκταινόμενα σε άλλες επαρχιακές πόλεις, δεν παραβλέπει την ύπαρξη σημαντικών αυτοβιογραφικών κειμένων και χρονικών, πολλά από τα οποία αναφέρονται στην ταραγμένη δεκαετία 1940-50, που όμως δεν αποτελούν αμιγώς λογοτεχνική δημιουργία.

94 Ο Παπαμόσχος είναι αντιπροσωπευτική περίπτωση, αφενός διότι είναι Καστοριανός και μέρος του έργου του αναφέρεται στην Καστοριά, και αφετέρου επειδή είναι καθ' αυτό συγγραφέας, αφού τα κείμενά του δεν είναι αναμνήσεις, βιωματικός λόγος ή χρονικά, αλλά καθαρά λογοτεχνικά. Στο υπόλοιπο λογοτεχνικό του έργο, που περιλαμβάνει τρεις συλλογές διηγημάτων, δεν υπάρχουν άλλες αναφορές στους Εβραίους της Καστοριάς.

95 Ηλίας Α. Παπαμόσχος, *Καλό ταξίδι, κούκλα μου...*, Αθήνα 2002, σσ. 85-91.

της. Το σκηνικό βεβαίως γνωστό – άλλωστε αποτελούσε και ένα από τα κύρια ελατήρια των εμπνευστών και σχεδιαστών του Ολοκαυτώματος. Ύστερα οι κατακτητές Γερμανοί είχαν κολλήσει πάνω στις εξάπορτες «...*ταινίες πάνινες με τον αγκυλωτό στη μέση. Θα σκότωναν όποιον τις πείραζε...*».⁹⁶ Ο Παπαμόσχος εμφανίζει δυο έφηβους Καστοριανούς, πεινασμένους και εξαντλημένους από τις στερήσεις της Κατοχής, να εισέρχονται στο εβραϊκό σπίτι, τους ιδιοκτήτες του οποίου γνώριζαν και «*ήταν εχούμενοι*», με σκοπό να βρουν αντικείμενα, που θα βελτίωναν την ένδειά τους. Πλην όμως το εγχείρημά τους ήταν καταδικασμένο, αφού εισήλθε στο σπίτι «*εισβολέας*» συνεργάτης πιθανότατα των Γερμανών, που φέρθηκε με βαναυσότητα στους ήρωες του Παπαμόσχου και τους εκδίωξε από εκεί.

Ο Παπαμόσχος, μάλιστα, προσδιορίζοντας τον χώρο και τον χρόνο του διηγήματός του, αποδίδει λογοτεχνικά σε μία παράγραφο – την εισαγωγική – τον Διωγμό των Εβραίων της Καστοριάς, ως ελεγεία και ρέκβιεμ ταυτόχρονα της μεγάλης ιστορίας τους, κατά τρόπο συγκλονιστικό και περιεκτικό: «*Έρμιοι Ουβροί. Άκακοι άνθρωποι, καλοί οικογενειάρχες και προκομμένοι. Άρον άρον τους διώξαν. Σε μια μέρα τους μάντρωσαν στο γυμνάσιο θηλέων, και την επομένη, στοιβαγμένοι σαν τα ζώα σε καμιόνια, ταξίδεψαν για το γκέτο της Σαλονίκης. Με μια βαλίτσα πράγματα απ' το βίός τους όλο κι όλο. Πέσανε έπειτα στα σπίτια τους και τα ρήμαξαν*».⁹⁷

96 Ηλίας Α. Παπαμόσχος, ό.π., σ. 88.

97 Στο ίδιο, σ. 87.

Η ΣΥΝΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Ας γυρίσουμε πίσω στο χρόνο, πεντέμισι και πλέον αιώνες, κι ας πάμε στην Κωνσταντινούπολη στα 1453, την περίοδο αμέσως μετά την Άλωση της από τους Οθωμανούς. Την αποφράδα Τρίτη 29^η Μαΐου ακολούθησε βεβαίως τριήμερο λεηλασιών από τους κατακτητές. Όμως κάποτε τέλειωσε κι αυτό κι ο Πορθητής θέλησε να βάλει σε τάξη και νέα σειρά την πρωτεύουσά του.⁹⁸ Δε την ήθελε φυσικά μία πόλη παρηκμασμένη και πληθυσμιακά αποψιλωμένη, όπως είχε πλέον καταντήσει, αλλά μία πόλη ακμαία σε όλους τους τομείς, αντάξια του παρελθόντος και της ιστορίας της. Είχε άλλωστε αγωνιστεί πολύ για να την κατακτήσει.

Στην αλωθείσα Πόλη, όμως, ο Μεχμέτ εκτός από τα επώνυμα βυζαντινά μνημεία, τα πλείστα των οποίων είχαν χάσει το φορητό τους πλούτο, συνάντησε ερείπια, ακατοίκητες έως χέρσες γειτονιές και ανθρωπίνα ράκη.

Ολόκληρες περιοχές εντός της περίτειχης Επταλόφου είχαν εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους τους – όχι μόνο την περίοδο πριν την Άλωση και αμέσως μετά από αυτήν, αλλά ήδη από αρκετά παλαιότερα. Η Κωνσταντινούπολη

98 Η λεηλασία δεν ήταν επιλογή του Μεχμέτ, αλλά επιβαλλόταν από τη σειρά, τον ιερό νόμο του Ισλάμ, καθώς η Πόλη είχε καταληφθεί με τη βία και συνεπώς τα κινητά αγαθά της ήταν νόμιμη λεία των πολεμιστών, ενώ οι κάτοικοί της μπορούσαν να σκλαβωθούν. Όταν ο Μεχμέτ εισήλθε στην Πόλη την πρώτη ημέρα της Άλωσης, διέκοψε τις λεηλασίες. Βλ. Χαλίλ Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, μετάφραση Μιχάλης Κοκολάκης, Αλεξάνδρεια, 1994, σσ. 52-53.

του 1453 ήταν μία πόλη σαράντα ως πενήντα χιλιάδων ψυχών, σκιά του παλιού εαυτού της και γεμάτη ερείπια και φαντάσματα, ύστατη ικμάδα της πάλαι ποτέ Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Είχε καταντήσει μια ολιγάνθρωπη πόλη – κράτος, χωρίς πόρους και χωρίς επικράτεια. Ένα σύμβολο που είχε χάσει την ύλη και το περιεχόμενό του, καθώς η ουσιαστική Άλωση είχε συντελεστεί πολύ παλαιότερα.

Όμως ο Μεχμέτ έπρεπε να ξανακάνει την νέα του πρωτεύουσα περίλαμπρη, να την ξανακάνει Βασιλεύουσα. Έπρεπε τώρα να αγωνιστεί για την Αναγέννηση μιας Πρωτεύουσας, της Κωνσταντινούπολης, της Ντερσααντέ του.

* * *

Για αρκετά χρόνια, καθώς σεργιάνιζα τις γειτονιές της Πόλης κοντά στα τείχη, κατηφόριζα το Hoca Çakir Sokak,⁹⁹ το δρομάκι που περνάει μπροστά από το Τεκφούρ-σαράϊ - ερείπιο βυζαντινού ανακτόρου, που θρυλείται πως ανήκε στον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο - πάει προς το Εγρήκαπου, την Χαρσία Πύλη ή της Καλλιγαρίας, και συναντούσα στο δεξί μου χέρι μια μνημειώδη ασίδα που δεν μπορούσα τότε να αναγνωρίσω και να ταυτίσω, καθώς η επιγραφή στην κορυφή είχε κρυφτεί μέσα στα χορτάρια. Και επειδή οι μεν γηγενείς της περιοχής είχαν μεταναστεύσει προ πολλού για άλλες πολιτείες, οι δε ντόπιοι ήταν κατά το πλείστον νόμφορτοι και αγράμματοι, δεν υπήρχε κάποιος γνώστης για να με πληροφορήσει.

Αργότερα, όταν άρχισα να γνωρίζω σε μεγάλο βάθος την Κωνσταντινούπολη, έμαθα πως η ασίδα, κλειστή σήμερα, ήταν άλλοτε η κύρια είσοδος μίας εκ των πλέον ιστορι-

99 Η ακριβής διεύθυνση της συναγωγής της Καστοριάς είναι Hoca Çakir Sokak, no 132.

κών συναγωγών της Πόλης, που μετράει πάνω της αιώνες ιστορίας και η ρίζα της ξεκινά τη χρονιά της Άλωσης. Απέναντί της, αξιόλογα και επίσης αταύτιστα παλαιϊκά κτίσματα, μαζί με τον εν γένει βυζαντινό περίγυρο, δημιουργούν πάντοτε εικόνα υποβλητική: Βρίσκεσαι σε μιαν άλλη εποχή...

Άλλοτε βρισκόταν εκεί η συναγωγή της Καστοριάς. Καστοριανοί Εβραίοι έποικοι εγκαταστάθηκαν, με προτροπή του Μεχμέτ του Β' του Πορθητή, στην περιοχή αυτή που είχε εγκαταλειφθεί από τους Βυζαντινούς. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι από τα βυζαντινά ακόμη χρόνια υπήρχε στην Κωνσταντινούπολη μια μικρή ρωμανιώτικη εβραϊκή κοινότητα, που ζούσε σχετικώς καταπιεσμένη και γι' αυτό υποδέχτηκε τον Πορθητή με ενθουσιασμό.¹⁰⁰

Ο Μεχμέτ λοιπόν, όπως είπαμε, θέλησε να ξαναδώσει αίγλη στην Κωνσταντινούπολη, που ήδη την ύστερη βυζαντινή περίοδο είχε παρακμάσει και αποψιλωθεί πληθυσμιακά και βεβαίως μετά την Άλωση κατάντησε μία σχεδόν έρημη πόλη, με εκτεταμένες περιοχές να μένουν εντελώς ακατοίκητες και να χρησιμοποιούνται ως καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Μερίμνησε, λοιπόν, ώστε να μεταφερθούν από άλλες περιφέρειες της Αυτοκρατορίας διάφορες πληθυσμιακές ομάδες, τόσο Χριστιανών, όσο και Μουσουλμάνων και Εβραίων.¹⁰¹

Εφαρμόστηκε τότε από τον Μεχμέτ το Οθωμανικό σύστημα του Σουργκιούν,¹⁰² όρος που κατά κυριολεξία σημαί-

100 Βλ. Naim Avigdor Güleriyüz, *The History of the Turkish Jews*, Gözlem, Istanbul, 2000, σ. 6.

101 Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, London, 1989, σσ. 28-29.

102 Για το Σουργκιούν βλ. Joseph Hacker, "The Sürgün System and Jewish Society in the Ottoman Empire During the Fifteenth to the Seventeenth Centuries", στο Aron Rodrigue (Ed.), *Ottoman and Turkish Jewry. Community and Leadership*, Bloomington, 1992, σσ. 1-65.

νει εξορία. Επρόκειτο για μία συστηματική πρακτική μετακίνησης πληθυσμών από την Οθωμανική διοίκηση, που άλλοτε είχε το χαρακτήρα τιμωρίας και ποινής, και άλλοτε την οργανωμένη μετεγκατάσταση πληθυσμών με στόχο την εξυπηρέτηση πολιτειακών στόχων.

Η μετοίκηση αυτή των Καστοριανών Εβραίων είχε χαρακτήρα μάλλον αναγκαστικό, πλην όμως στους μετοικησάντες δόθηκαν ποικίλα κίνητρα, ώστε να γίνει η νέα τους εγκατάσταση πιο άνετη και να ριζώσουν στην Πόλη. Το δε εβραϊκό στοιχείο χρησιμοποιήθηκε τόσο για την τόνωση του εμπορίου, όσο και λόγω της ελληνοφωνίας του, ως μεσολαβητής μεταξύ της Οθωμανικής διοίκησης και του ελληνικού χριστιανικού πληθυσμού. Την περίοδο αυτή, εκτός από τους Καστοριανούς, μετοίκησαν στην Πόλη Εβραίοι και από άλλες πόλεις της Μακεδονίας: Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Βέροια, Ιστίπ, Σκόπια, Αχρίδα,¹⁰³ δημιουργώντας και τις αντίστοιχες Συναγωγές, άλλες από τις οποίες αποτελούν σήμερα ανάμνηση, άλλων σώζονται τα ερείπια, της δε Αχρίδας η Συναγωγή έχει συντηρηθεί και λειτουργεί, θεωρούμενη ως η ιστορικότερη των Κωνσταντινουπολίτικων συναγωγών...

Σουργκούνηδες ήρθαν και από άλλες πόλεις της Βαλκανικής και της Μικράς Ασίας, με συνέπεια ο μεν εβραϊκός πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης να αυξηθεί θεαματικά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα, αλλά παράλληλα δεκάδες ιστορικές εβραϊκές κοινότητες στην επικράτεια της Αυτοκρατορίας ερήμωσαν και εξαφανίστηκαν.¹⁰⁴ Και βέβαια η μετεγκατάσταση αυτή ήταν συχνά επαχθής για τους μετα-

103 Stanford J. Shaw, ό.π., σ. 66.

104 Jacob Barnai, "On the History of the Jews in the Ottoman Empire", στο Esther Juhasz (ed.), *Sephardi Jews in the Ottoman Empire. Aspects of Material Culture*, The Israel Museum, Jerusalem, 1990, σ. 19.

φερόμενους πληθυσμούς, όπως αποδεικνύεται από μαρτυρίες, όπως αυτή ενός γιατρού από τη γειτονική Βέροια, που αυτοαποκαλείται στα γραπτά του «*Εφραΐμ μπεν Γκερσόν ο εξόριστος*».¹⁰⁵

Όσον αφορά στην Καστοριά, αναφέρεται η έλευση στην Κωνσταντινούπολη ενός σημαντικού αριθμού Καστοριανών, υπό την ηγεσία του Ραββίνου Ματταθία Ταμάρ. Η ίδρυση της συναγωγής της Καστοριάς στο Μπαλατά – από το γειτονικό *Παλάτιον* των Βλαχερνών – είναι πιθανόν να έγινε αμέσως μετά την Άλωση και εντός του 1453,¹⁰⁶ ή πάντως οπωσδήποτε ανάμεσα στα 1454-1459. Όντας ελληνόφωνοι Ρωμανιώτες, οι Εβραίοι της Καστοριάς έγιναν συνεκτικός κρίκος ανάμεσα στους υπόδουλους Ρωμιούς και στην Οθωμανική διοίκηση. Η άφιξή τους, μάλιστα, είχε τέτοια μαζικότητα και επιρροή στην περιοχή, ώστε για αρκετό διάστημα η ζώνη από το Εγρήκαπου ως και τον Μπαλατά ήταν γνωστή με το όνομα της πόλης προέλευσης των εποίκων: Καστοριά. Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι, καθώς η συναγωγή ήταν χτισμένη πάνω στον έκτο λόφο, τα δρομάκια που οδηγούσαν στη συναγωγή από το Αϊβάνσαράϊ – τις βυζαντινές Βλαχέρνες και από τον κυρίως Μπαλατά, ήταν γνωστά στους ντόπιους ως «*Las eskaleras de la Kasturiya*»,¹⁰⁷ τα σκαλοπάτια της Καστοριάς...

Ασφαλώς η κοινότητα των Καστοριανών δεν ήταν τόσο πολυάριθμη – ή αν θέλετε οι ισπανόφωνοι Σεφαραδίτες που αφίχθησαν στο τέλος του 15^{ου} αιώνα, ως *kendi gelen* όμως, ως εθελουσίως δηλαδή προσερχόμενοι, ήταν πολύ περισσό-

¹⁰⁵ Joseph Hacker, ό.π., σσ. 12-13.

¹⁰⁶ Michael Molho, ό.π., σ. 20.

¹⁰⁷ Marie - Christine Varol, *Balat, Fauburg Juif d' Istanbul*, Istanbul, 1989, σ. 20 και Naim Güleriyüz, Istanbul Sinagoglari, Istanbul, 1992, σ. 22.

τεροι – που δεν θα μπορούσαν να την αφήσουν αμιγή και ανεπηρέαστη. Αντίθετα, οι τελευταίοι επικράτησαν γλωσσικά τουλάχιστον. Παρόλα αυτά, η συναγωγή της Καστοριάς διατηρήθηκε σε λειτουργία μέχρι την τέταρτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Μάλιστα οι δύο κοινότητες, αυτή της Κωνσταντινούπολης και αυτή που παρέμεινε στη μακεδονική πόλη, διατήρησαν μεταξύ τους στενές σχέσεις μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε εξολοθρεύτηκαν οι Ελληνοεβραίοι από τους Ναζί. Σχέσεις οικονομικές, όσο και κοινωνικές, που δυνάμωναν μέσα από συνοικέσια και οικογενειακούς δεσμούς. Και μέχρι τις μέρες μας ακόμη, συναντάται στους Εβραίους της Κωνσταντινούπολης το δηλωτικό της καταγωγής επώνυμο *Kastoryano*,¹⁰⁸ που κουβαλά ιστορία πέντε και πλέον αιώνων.

Στα προπολεμικά χρόνια, οι γύρω από τη συναγωγή δρόμοι ήταν πυκνά κατοικημένοι από εβραϊκές οικογένειες, και οι παλιότεροι θυμούνται τον σαμάς, το νεωκόρο, να γυρίζει τα βράδια της Παρασκευής φωνάζοντας: *“asendar ke es tadre”* ειδοποιώντας, δηλαδή, πως πρέπει να σταματήσουν τις δουλειές γιατί είναι αργά κι έρχεται το Σάββατο, τα δε πρωϊνά του Σαββάτου καλώντας τους άνδρες για Προσευχή: *“Alto Sinyores, ya van a dizir Baruh Sema”* – «Εμπρός, κύριοι, πάμε να προσευχηθούμε για το Σάββατο».¹⁰⁹ Πιο παλιά ακόμη, το ίδιο το γειτονικό της συναγωγής βυζαντινό ανάκτορο του Τεκφούρ Σαράϊ κατοικείτο από φτωχές εβραϊκές οικογέ-

108 Επώνυμα εβραϊκών οικογενειών της συνοικίας της Καστοριάς τον 20^ο αιώνα ήταν επίσης τα *Toros*, *Taragano*, *Dinar*, *Soria*, *Palti*, *Benbasat*, *Çerasi*, *Sion*, *Alkulumbre* τα οποία δεν απαντώνται στην εβραϊκή κοινότητα της μακεδονικής πόλης την ίδια περίοδο, προφανώς λόγω της πληθυσμιακής κινητικότητας του εβραϊκού στοιχείου μέσα στους αιώνες που μεσολάβησαν από την εγκατάσταση του στην Κωνσταντινούπολη.

109 Naim Gülerüüz, ό.π., σ. 22.

νεις, λειτουργώντας κάποτε και ως Πτωχοκομείο. Στα 1850 ακόμη, γράφει ο Σκαρλάτος Βυζάντιος, «... *εργάζονται υαλουργοί Ιουδαίοι. Εις δε το υπέργειον οικοῦσιν ἄθλιναι τινές οικογένειαι Ιουδαίων...*».¹¹⁰

Κάποια συμπεράσματα για τα αριθμητικά δεδομένα του εβραϊκού πληθυσμού της συνοικίας της Καστοριάς την περίοδο αυτή, μπορούμε να αντλήσουμε από τις κοινοτικές εκλογές του 1865. Η συναγωγή της Καστοριάς είχε τότε 96 ψήφους σε σύνολο 886 ολόκληρου του Μπαλατά κι έβγαλε 2 εκλέκτορες σε σύνολο 10.¹¹¹ Τα χρόνια εκείνα ο Μπαλατάς ήταν η μεγαλύτερη εβραϊκή συνοικία της Πόλης, όπου άλλωστε κατοικούσαν πάνω από δέκα χιλιάδες Εβραίοι ως τη δεκαετία του 1950.

Το αρχικό κτίσμα της συναγωγής υπέστη ασφαλώς πολλές τροποποιήσεις και σίγουρα οι συχνές φωτιές που τάλαιπωρούσαν την ξυλόκτιστη Πόλη θα το έβλαψαν πολλάκις, πριν καταλήξει στην τελευταία ανακαίνιση ή εκ βάθρων ανέγερση στα 1893.¹¹² Αυτήν υποδηλώνει άλλωστε η εβραϊκή χρονολογία 5653 στο υπέρθυρο της αψίδας, όπου επίσης αναγράφεται με εβραϊκούς χαρακτήρες το όνομα Καστοριά.

Ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο ανήκε στην κοινότητα, περιλαμβάνοντας γραφεία, ευμεγέθη κυρίως συναγωγή, με χωρητικότητα 150 ατόμων, πλούσια διακοσμημένη κατά τις περιγραφές που έχουν διασωθεί, μία δευτέρα μικρότερη συναγωγή στην άκρη της αυλής, και μικρό ευκτή-

110 Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Η Κωνσταντινούπολις ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική κ.τ.λ.*, τόμος Α', Αθήνησιν, 1851 (Ανατύπωση Εκδόσεις Πελεκάνος, Αθήνα, 1993), σ. 365.

111 Abraham Galante, *Documents officiels Turcs concernant les Juifs de Turquie*, Istanbul, 1931, σσ. 242-245. Την εποχή εκείνη δεν υπήρχε βεβαίως καθολική ψήφος και οι αριθμοί πρέπει να εξετάζονται κάτω από αυτό το πρίσμα.

112 Mili Mitrani και Ersin Alok, *Anatolian Synagogues*, Istanbul, 1992, σ. 257.

ριο οίκο – «μιντράς», που χρησιμοποιείτο για τις καθημερινές προσευχές, αλλά και στις γιορτές, όταν γέμιζε η μεγάλη συναγωγή. Υπήρχε επίσης ένα πηγάδι, όπου «έριχναν» οι πιστοί τις αμαρτίες τους στη γιορτή της Πρωτοχρονιάς - Ρος Ασανά, και το νερό του χρησιμοποιείτο επίσης για την πλύση των νεκρών, πριν από την ταφή.¹¹³

Στα 1935, η συναγωγή της Καστοριάς είχε ηλεκτροφωτιστεί, χάρη στις ενέργειες του γκαμπάι Yomton Sulam, ο οποίος έδωσε μαζί με την οικογένειά του συναυλία με θρησκευτικούς ύμνους, τα έσοδα της οποίας δόθηκαν για τον σκοπό αυτό.¹¹⁴

Στην τελευταία πιθανότατα χαρτογραφική αποτύπωση της περιοχής, το 1928, εμφανίζεται το συγκρότημα της συναγωγής με τα τρία κτίρια και καταλαμβάνει το 467 οικοδομικό τετράγωνο. Το κτίσμα της κυρίως συναγωγής χαρακτηρίζεται όμως ως πεπαλαιωμένο, ξύλινο, υπέργηρο έως σαραβαλιασμένο – θαρρείς ως προειδοποίηση του τι έμελλε γενέσθαι. Τραγική ειρωνεία είναι ότι η χαρτογράφηση αυτή έγινε από το Ζακ Πέρβιτιτς,¹¹⁵ για τις ανάγκες των ασφαλιστικών εταιριών που τότε άρχισαν να αναπτύσσονται στον κλάδο πυρός.

Διότι, λίγο αργότερα - στα 1937 - η φωτιά θα φέρει το τέλος.¹¹⁶ Μια ακόμη φωτιά που εξαφάνισε τα κτήρια, τα

113 Naim Güleriyüz, ό.π., σ. 22.

114 Marie - Christine Varol, ό.π., σ. 19.

115 Jacques Pervititch, *Sigorta Haritalarında Istanbul*, Axa Oyak, Istanbul, χ.χ., σ. 174.

116 Ilan Karmi, *Jewish Sites of Istanbul. A guide book*, σ. 54. Πρέπει να σημειωθεί ότι στην «ημιεπίσημη» έκδοση της Εβραϊκής Κοινότητας της Τουρκίας, που αναφέρεται στις συναγωγές της Κωνσταντινούπολης, δε γίνεται λόγος για φωτιά, παρά μονάχα για εγκατάλειψη του χώρου στα 1937, λόγω της μετεγκατάστασης των Εβραίων της περιοχής στο Γαλατά και το Πέρα. Βλ. Naim Güleriyüz και Izzet Keribar, *The Synagogues of Istanbul*, Gözlem, Istanbul, 2008, σ. 66.

οποία ως επί το πλείστον ήταν ξύλινα, σβήνοντας για πάντα πολύτιμες ιστορικές μαρτυρίες και τοποθετώντας πια στην ιστορία μια από τις αρχαιότερες συναγωγές της Πόλης. Έκτοτε ο χώρος εγκαταλείφθηκε και η συναγωγή δεν ξαναχτίστηκε ποτέ.

Τις επόμενες δεκαετίες, η περιοχή άρχισε να εγκαταλείπεται από τον εβραϊκό της πληθυσμό. Στις δεκαετίες του 1950 και 1960 η έξοδος από ολόκληρο τον Μπαλατά απέκτησε μαζικό χαρακτήρα, καθώς οι Εβραίοι επέλεξαν να εγκατασταθούν σε νεώτερες και αναπτυσσόμενες συνοικίες της Πόλης, όπως το Πέρα, το Νισάντασι και το Σισλί. Ένας μεγάλος αριθμός επίσης από τους οικονομικά ασθενέστερους μετανάστευσε στο Ισραήλ, όπου στην πλειοψηφία τους εγκαταστάθηκαν στη Yehudiya, κοντά στη Γιάφφα.¹¹⁷ Ενώ στο Μπαλατά ήρθαν να κατοικήσουν ανατολίτες, με καταγωγή κυρίως από την Κασταμονή του Πόντου. Ένα κεφάλαιο της ιστορίας έκλεισε...

Σήμερα διατηρούνται η αψιδωτή κυρίως πύλη της συναγωγής και άλλη μια πύλη στην πίσω πλευρά και ικανό μέρος των τοίχων του αυλόγυρου. Σε μια γωνιά είναι στοιβαγμένες κάμποσες ταφόπλακες.¹¹⁸ Πρέπει να επισημανθεί πως στην περιοχή του Εγρήκαπου έχουν ανευρεθεί εβραϊκές επιτύμβιες επιγραφές, χρονολογούμενες από τη βυζαντινή περίοδο, με ονόματα Ρωμανιωτών ελληνοφώνων Εβραίων,

Εκτίμηση του γράφοντος είναι πάντως ότι είναι απίθανο να εξαφανίστηκε σχεδόν ολοσχερώς μια συναγωγή με τα παρακείμενα βοηθητικά κτίρια της, μόνον λόγω της εγκατάλειψής της. Η ύπαρξη μέχρι σήμερα της γειτονικής συναγωγής της Ιστιπόλ, που στέκει ακέραιη διακόσια μέτρα δυτικότερα – αν και εγκαταλελειμμένη – πιστοποιεί αυτή τη θέση.

117 Marie - Christine Varol, *Balat*, ό.π., σ. 4.

118 Μέχρι πριν λίγα χρόνια διατηρούνταν και η αψίδα του Εχάλ με τα σκαλιά του. Βλ. τη σχετική φωτογραφία στο Mili Mitrani και Ersin Alok, ό.π., σ. 257.

καθώς στο σημείο αυτό βρίσκονται και τα απομεινάρια από το αρχαιότερο εβραϊκό κοιμητήριο της Πόλης, ακριβώς έξω από τα βυζαντινά χερσαία τείχη, όπου μεταξύ άλλων ετάφη και ο πρώτος μετά την Άλωση της Πόλης Αρχираββίνος, ο Μωύς Καψάλης.¹¹⁹

Διατηρείται επίσης και το σχολείο της κοινότητας, που λειτουργούσε από πολύ παλιά ως ιεροσπουδαστήριο - Ταλμουδ Τορά - και φαίνεται ότι ήδη στα 1929 είχε διακόψει τη λειτουργία του.¹²⁰ Στο πίσω σοκάκι, ανηφορίζοντας δέκα με είκοσι μέτρα, συναντάς δίπατο πέτρινο κτίσμα με δώμα, με τον κεραμοπλαστικό του ιστό να ξεχωρίζει. Σήμερα έχει διαμορφωθεί σε κτήριο κατοικιών. Ένα στενό πιο πάνω, στο Λιμοντζού σοκάκι, ισόγειο ταπεινό κτίριο αποτελούσε άλλοτε την έδρα των συλλόγων *Μακαμπή* και *Ha Hamla* και δίπλα του βρισκόταν το σπίτι του τελευταίου Ραββίνου.¹²¹ Σήμερα το ημιερειπωμένο κτίσμα αποτελεί την έδρα του *Μποζκούρτ*¹²² *Σπορ Κουλουμπού*, με έτος ιδρύσεως το 1949. Σώζονται επίσης αρκετά σπίτια των αρχών του 20^{ου} αιώνα, χτισμένα από τούβλο, που κατοικούνταν από μεσοαστικές εβραϊκές οικογένειες, καθώς τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα αυτού, το εκσυγχρονιστικό και ανακαινιστικό πνεύμα του τότε Αρχираββίνου της Πόλης Χαΐμ Ναχούμ είχε έντονα επηρεάσει τους κατοίκους της συνοικίας αυτής, ώστε μέ-

119 Το νεκροταφείο αυτό έχει πάψει να χρησιμοποιείται από τα 1839. Βλ. Ilan Karmi, *Jewish Sites*, ό.π., σ. 55 και Marie - Christine Varol, ό.π., σσ. 22-23.

120 Marie - Christine Varol, ό.π., σ. 22. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγείται η Varol καθώς το σχολείο αυτό δεν εμφανίζεται στους γνωστούς χάρτες του αυστριακού Pervitich, που συντάχθηκαν για τις ασφαλιστικές εταιρείες.

121 Marie - Christine Varol, ό.π., παράρτημα, φωτ. 55.

122 Μποζκούρτ σημαίνει γκρίζος λύκος, όμως εδώ πρόκειται για αθλητικό σύλλογο, που δε φαίνεται – κατά τη γνώμη του γράφοντος - να έχει σχέση με τη γνωστή με το ίδιο όνομα ακροδεξιά παρακρατική οργάνωση. Βλ. την ίδια θέση στο Μηνάς Ιωακείμopoulos, *Τριαντάφυλλα κι αγκάθια*, Αθήνα, 2008, σ. 40.

χρη και τη δεκαετία του 1930 η εικόνα της ήταν έντονα αναβαθμισμένη.¹²³

Θλιβερή εικόνα γεμίζει την ψυχή του επισκέπτη. Όπως συχνά συμβαίνει στην Τουρκία, ο χώρος της συναγωγής της Καστοριάς κάποια στιγμή κηρύχθηκε *mazbut*. Εγκατελειμένος και εμπερίστατος, υπό την προστασία δηλαδή του κράτους – όρος που χρησιμοποιείται υποκριτικά από το τουρκικό δημόσιο, ώστε να καταλαμβάνει μειονοτικά ιδρύματα. Έτσι κι εδώ το οικόπεδο της συναγωγής καταλήφθηκε από τη Διεύθυνση Βακουφίων και στη συνέχεια, στα 1992, νοικιάστηκε σε ιδιώτες.

Την τελευταία εικοσαετία η έκταση έχει ισοπεδωθεί και χρησιμοποιείται ως σταθμός φύλαξης αυτοκινήτων – ΟΤΟΓΑΡ ΡΑΚΙ, λες κι από κάποια άσχημο παιχνίδι της ιστορίας έπρεπε να έχουν όμοια κακή τύχη κι οι δυο συναγωγές των καστοριανών Εβραίων, τόσο στην μητέρα πατρίδα της Μακεδονίας, όσο και στη βασιλίδα των πόλεων Κωνσταντινούπολη...

* * *

Ξαναπήγα στη γειτονιά της Καστοριάς, Σεπτέμβρη του 2008, για να ξαναδώ τα μέρη αυτά τα μπολιασμένα με την ιστορία της Πόλης, να πάρω στην ψυχή μου τον αέρα της γειτονιάς και της μνήμης.

Στην ευρύτερη περιοχή του ερειπίου της συναγωγής της Καστοριάς και σε απόσταση λίγων δεκάδων ή εκατοντάδων μέτρων από αυτήν βρίσκονται εννιά ελληνορθόδο-

123 Stanford J. Shaw, ό.π., σσ. 230-231.

ξες εκκλησίες,¹²⁴ μία αρμενική,¹²⁵ ένα βυζαντινό κοιμητήρι-
ο,¹²⁶ η βυζαντινή μονή της Χώρας και δύο ακόμη βυζαντινοί
ναοί¹²⁷ που έχουν μετατραπεί σε τεμένη, κινστέρνες,¹²⁸ δύο
ενεργές συναγωγές¹²⁹ και μία κλειστή¹³⁰ και τέσσερα ή πέ-
ντε ακόμη ερείπια παλιών ιστορικών συναγωγών,¹³¹ το εβρα-
ϊκό Νοσοκομείο Ορ Αχαΐμ – και φυσικά κάμποσα παλαιότα-
τα τεμένη,¹³² λουτρά¹³³ κι άλλα μουσουλμανικά ευαγή ιδρύ-
ματα. Καταλαβαίνετε, λοιπόν, ότι πρόκειται για μια περιο-

124 Πρόκειται για τους ναούς Παναγίας Χατζηριώτισσας, Παναγίας Κυρίας των Ουρανών, Παναγίας Σούδας, Αγίου Γεωργίου Εντιρνέκαπου, Αγίου Δημητρίου Σαρμασκιού, Ταξιαρχών Μπαλατά, Παναγίας Μπαλίνου, Παναγίας Βλαχερνών, Αγίου Δημητρίου Ξυλόπορτας, που όλοι τους βρίσκονται σε μικρή ακτίνα γύρω από τη συναγωγή της Καστοριάς.

125 Πρόκειται για το ναό του Σουρπ Χιρεσνταγκαμπέτ.

126 Το Πατριαρχικό Νεκροταφείο Εγρήκαπου και ο ναός του Αγίου Κυριακού.

127 Πρόκειται για το Kefeli camii (Μονή Μανουήλ) και το Atik Mustafa Pasa camii (ναός Πέτρου και Μάρκου).

128 Όπως η κινστέρνα του Άσπαρος, πάνω στην οποία έχει χτιστεί το στάδιο του Καραγκιουμρούκ.

129 Πρόκειται για τις συναγωγές της Αχρίδας και της Ιάμπολης (Yambol). Υπάρχει επίσης και η συναγωγή Kadoori εντός του Νοσοκομείου Ορ Αχαΐμ.

130 Πρόκειται για τη συναγωγή της Ιστίπ (İstipol), που είναι ξυλόχτιστη, στον ίδιο τύπο που ήταν χτισμένη η συναγωγή της Καστοριάς. Μερικοί μελετητές συγχέουν τις δυο συναγωγές, που πάντως βρίσκονται πολύ κοντά. Βλ. Ester Juhasz, “Synagogues”, στο Esther Juhasz (ed.), *Sephardi Jews*, ό.π., σ. 37 και σ. 38 όπου δημοσιεύεται φωτογραφία της συναγωγής της Ιστίπ, με εσφαλμένη λεζάντα ως συναγωγή της Καστοριάς.

131 Πρόκειται για τις συναγωγές Τζάνα, Ελιάχου, Θεσσαλονίκης ή Sigri, Βέρροιας και μέχρι πρόσφατα η συναγωγή Pol Yashan (παλιά Πόλη), που κατεδαφίστηκε το 1989 κατά τη διαπλάτυνση του παραλιακού δρόμου του Κεράτιου κόλπου. Η Τζάνα ήταν ηπειρωτική πόλη κοντά στην Καστοριά, το εβραϊκό στοιχείο της οποίας μετεφέρθη στην Πόλη ταυτόχρονα με τους Καστοριανούς.

132 Όπως το Ivaz Efendi camii το Ferruh Kethuda camii και το μεγάλο τέμενος της Μιχρμάχ.

133 Όπως το Hançerli Sultan hamam, το Tahta Minare hamam και το Çavus ή Ferruh Kethuda hamam το οποίο χρησίμευε και ως τελετουργικό λουτρό (μικβέ) για τους Εβραίους ολόκληρου του Μπαλατά και γι' αυτό ήταν γνωστό ως *El Banyo de Balat*.

χή έντονα φορτισμένη ιστορικά, αφού επιπλέον βρίσκεται δίπλα στα βυζαντινά τείχη, το ανάκτορο του Πορφυρογέννητου, τις Βλαχέρνες και φυσικά την Κερκόπορτα. Κάθε σου βήμα πατάει πάνω στο παρελθόν, κάθε σου ματιά έρχεται κατάματα και αντιμέτωπη με την ιστορία.

Αυτήν τη φορά επέλεξα να ανέβω από τον Κεράτιο στο ύψος της Ξυλόπορτας – διαδρομή περισσότερο δύσκολη, αφού πρέπει να σκαρφαλώσεις τα κάπως απότομα σκαλοπάτια – τις *εσκαλέρας* των Καστοριανών – και επιπλέον να περάσεις μέσα από τον τσιγγανομαχαλά, πολλά σπίτια του οποίου είναι αλλοτινά μέγαρα Εβραίων και Ρωμιών, που υποχρεώθηκαν από τα γεγονότα να τα εγκαταλείψουν και βεβαίως σήμερα καταρρέουν.

Ο περίβολος της συναγωγής παραμένει στη θέση του, όπως και η επιγραφή στην κύρια πύλη. Έχει όμως αφαιρεθεί το υπέρθυρο αέτωμα και η επιγραφή της πίσω πύλης. Και βεβαίως ο χώρος εξακολουθεί να λειτουργεί ως σταθμός αυτοκινήτων, πληγώνοντας την ιστορία και τις μνήμες μας...

* * *

Κατηφορίζοντας για να φύγω, θυμήθηκα πως εκείνη η μέρα – η 6^η Σεπτεμβρίου του 2008 – ήταν θλιβερή επέτειος μιας ακόμη αποφράδας μέρας. Αναφέρομαι ασφαλώς στα Σεπτεμβριανά του 1955 – στην ύστερη, τη σύγχρονη Άλωση της Πόλης. Πρέπει εδώ να επισημανθεί πως το έντονο κλίμα ανασφάλειας που επικράτησε μετά τα Γεγονότα είχε σαν συνέπεια την ολοσχερή έξοδο των Ρωμιών από την περιοχή, που γρήγορα τους ακολούθησαν και οι Εβραίοι, επιλέγοντας να ζήσουν σε άλλες περισσότερο ασφαλείς περιοχές, αφήνοντας πίσω τους ερείπια και πολλούς αιώνες ιστορίας...

ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΒΡΑΪΚΩΝ ΟΡΩΝ

Alliance Israélite Universelle = Παγκόσμια Ισραηλιτική Ένωση.

Οργάνωση που ιδρύθηκε το 1860 στη Γαλλία. Σκοπός της ήταν η οργάνωση του εβραϊσμού σε διεθνή βάση, και η αφύπνιση κι ο εκσυγχρονισμός των εβραϊκών κοινοτήτων της Ανατολής. Για να επιτύχει τον τελευταίο αυτό στόχο της, ίδρυσε μια σειρά σχολείων σε πόλεις της Βαλκανικής, της Μικράς Ασίας αλλά και της Βόρειας Αφρικής.

Ασκεναζ (εβρ.) = Η Βιβλική ονομασία της Γερμανίας. Οι Εβραίοι της Γερμανίας, αλλά και γενικότερα της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (Πολωνία, Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία κ.λπ.) ονομάζονται Ασκεναζίμ. Κύριο χαρακτηριστικό τους είναι η χρήση των «γίντις» (από τη γερμανική λέξη jidisch που σημαίνει Εβραίος), διαλέκτου γερμανικής βάσης, με στοιχεία σλαβικά και εβραϊκά. Έχουν, επίσης, δικό τους λειτουργικό τυπικό, αλλά και πολιτιστική παράδοση που διαφέρει πολύ από εκείνη των Σεφαραδιτών και των Εβραίων της Ανατολής.

Βακούφι (τουρκ. vakıf) = Ιερό καθίδρυμα, αφιέρωμα, μετόχι. Ίδρυμα με αγαθοεργό σκοπό.

Βαλής (τουρκ. vali) = Νομάρχης, διοικητής Βιλαετίου.

Βήμα = Εξέδρα, συνήθως απέναντι από το Εχάλ, από όπου διαβάζεται η Τορά και από όπου ο θρησκευτικός λειτουργός καλεί τους πιστούς να δεηθούν. Η λέξη είναι ελληνική. Λέγεται και τεβά.

Βιλαέτι (τουρκ. vilâyet) = Ο νομός του Οθωμανικού κράτους. Τα γεωγραφικά του όρια θυμίζουν τις σημερινές Περιφέρειες του ελληνικού κράτους. Η Καστοριά ανήκε στο Βιλαέτι του Μοναστηρίου.

Γκαμπαΐ (εβρ.) = κοινοτικός έφορος της συναγωγής, υπεύθυνος για τα οικονομικά της. Ταμίας.

Εχάλ (εβρ.) = Το Ιερό της συναγωγής. Ερμάρι στην ανατολική πλευρά της συναγωγής, όπου φυλάσσονται τα «σεφαρείμ», τα κυλινδρικά ειλητάρια με τον εβραϊκό Νόμο. Οι Ασκεναζίμ το καλούν Αρόν Ακόντες.

Kendi gelen (τουρκ.) = Αυτοί που μετοικούσαν με τη θέλησή τους, οι εθελουσίως προσερχόμενοι.

Κιπούρ (εβρ.) = Γιορτή του Εξιλασμού. Ακολουθεί το Ρος Ασανά. Η μεγαλύτερη εβραϊκή γιορτή, όπου με ιδιαίτερη κατάνυξη ολοκληρώνεται ο «Εξιλασμός». Σκοπός της είναι η μετάνοια, η ειλικρινής αναγνώριση των αμαρτημάτων και η μεταμέλεια γι' αυτά, η ταπείνωση δηλαδή των ψυχών με την συγκίνηση, ώστε να βγουν από τον δρόμο του κακού και να ολοκληρωθεί η άφεση των αμαρτιών. Συνδυάζεται με νηστεία.

Λαδίνο και λαντίνο – Ladino (ισπ.) = Η γλώσσα που έφεραν μαζί τους από την Ισπανία οι Σεφαραδίτες. Καστιλιάνικα ισπανικά με στοιχεία εβραϊκών, τουρκικών και ελληνικών. Λέγεται και τζουντέσμο.

Macabaiat και Μακαμπή (εβρ.) = Μακκαβαίοι. Συνηθισμένη ονομασία εβραϊκών αθλητικών συλλόγων. Πλέον γνωστή είναι η ομάδα Μακαμπή Τελ Αβίβ, που πρέπει να σημειωθεί πως κατά το πρώτον ιδρύθηκε στην Κωνσταντινούπολη.

Mazbut (τουρκ.) = Ευρισκόμενο υπό την επίβλεψη και την προστασία των αρχών, περιμαζεμένο, εμπερίστατο. Έτσι χαρακτηρίζεται το σύνολο των δημόσιων τουρκικών θρησκευτικών ευαγών ιδρυμάτων (Βακούφια) των μειονοτήτων. Η διαχείριση των ιδρυμάτων αυτών γίνεται από τη Διεύθυνση Βακουφίων, η οποία μεριμνεί γι' αυτά και τα φροντίζει. Στην πράξη η Διεύθυνση Βακουφίων νοικιάζει και άλλοτε μεταβιβάζει σε ιδιώτες τα ακίνητα, τα έσοδα των οποίων καταλήγουν στα κρατικά ταμεία.

Μιντράς (εβρ.) = Μικρός ευκτήριος οίκος, συνήθως δίπλα στις

μεγάλες συναγωγές, αλλά κάποτε και αυτόνομος. Χρησιμοποιείται συνήθως στις καθημερινές πρωινές προσευχές, όπου οι πιστοί είναι λιγότεροι. Κατά κυριολεξία σημαίνει μελέτη και για το σκοπό αυτό κατ' αρχήν προορίζεται. Η αραβο-τουρκική λέξη μεντρεσέ έχει την ίδια ρίζα.

Mikveh – μικβέ (εβρ.) = Λουτρό, που συνήθως βρίσκεται κοντά στις συναγωγές, που χρησιμοποιείται για την πλύση της νύφης, πριν από τον γάμο και για τελετουργικούς γενικά σκοπούς.

Μπέθ ή Μπέιτ Ακενέσεθ ή Ακνέσετ (εβρ.) = Οίκος Συνάθροισης, προέρχεται από τη μετάφραση της Τορά από τους Εβδομήκοντα, όπου ως συνάθροιση αναφέρεται το πλήθος των Ισραηλιτών στην έρημο. Απ' την ίδια ρίζα προέρχεται και η Κνεσέτ, η Ισραηλινή Βουλή.

Μπέιτ Αχαΐμ (εβρ.) = Οίκος της ζωής

Μπεθ ή Μπέιτ Καλ (εβρ.) = Οίκος Σύναξης. Στον ελληνικό χώρο οι συναγωγές ονομάζονται απλώς Καλ, όρος που προέρχεται από τη λέξη Καάλ ή Κεϊλά, που σημαίνει πλήθος, σύναξη.

Ντονμές (τουρκ. Donmeh) = Αποστάτης, αρνησίθρησκος. Ο οπαδός του Σαμπετάι Ζεβή. Οι ντονμέδες είναι γνωστοί και ως Σαμπεταϊστές, ενώ οι ίδιοι αυτοαποκαλούνταν maamin, πιστοί. Στην πλειοψηφία τους ζούσαν στη Θεσσαλονίκη, έχοντας σχηματίσει μια πολύ εσωστρεφή κοινότητα. Με την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας εγκαταστάθηκαν κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, στις συνοικίες Νισάντασι, Σισλί και Τεσβικιέ, διατηρώντας σε ένα βαθμό τον κλειστό χαρακτήρα της κοινότητάς τους.

Ρος Ασανά (εβρ.) = Η εβραϊκή Πρωτοχρονιά, με την οποία αρχίζει η περίοδος των μεγάλων εβραϊκών γιορτών του φθινοπώρου. Γιορτάζεται την πρώτη ημέρα του μήνα Τισρί. Το τελετουργικό της περιλαμβάνει προσευχή δίπλα σε τρεχούμενο νερό, οπότε οι πιστοί τινάζουν τα ρούχα τους, «ρίχνοντας», «πετώντας» από πάνω τους τις αμαρτίες του προηγούμενου χρόνου, που τις ξεπλένει το νερό. Συνήθως στην αυλή

της συναγωγής υπάρχει πηγάδι, που χρησιμοποιείται για τις θρησκευτικές ανάγκες της κοινότητας.

Ρωμανιώτες = Οι ελληνόφωνοι Εβραίοι, που εκτός από τη γλώσσα, είχαν ασπαστεί και τον ελληνικό πολιτισμό. Έχουν ιδιαίτερο λειτουργικό τυπικό, και πολλά χωρία της Βίβλου διαβάζονται στα ελληνικά. Ρωμανιώτικες κοινότητες στα νεώτερα χρόνια ήταν αυτές της νότιας Ελλάδας, με σπουδαιότερη αυτή των Ιωαννίνων. Ρωμανιώτες υπήρχαν σ' όλη τη νότια Βαλκανική πριν την άφιξη των Σεφαραδιτών, οπότε και αφομοιώθηκαν από τους τελευταίους, λόγω του ότι αυτοί ήταν πολυπληθέστεροι. Η λέξη Ρωμανιώτης προέρχεται από το Ρωμιός – Ρωμανία, χαρακτηρίζει δηλαδή τον ρωμιό – εβραίο.

Σαμάς (εβρ.) = Υπεύθυνος για την καλή λειτουργία της συναγωγής, νεωκόρος.

Σαράφης (τουρκ. sarraf) = αργυραμοιβός

Σαράφμπαςης (τουρκ. sarrafbasi) = ο επικεφαλής, ο αρχηγός των αργυραμοιβών.

Σεφαραδίμ, Σεφαραδίτες (εβρ.) = Οι ισπανόφωνοι Εβραίοι, που εξορίστηκαν από την Ισπανία και την Πορτογαλία ανάμεσα στα 1492 – 1497 και, σε μεγάλο ποσοστό τους, βρήκαν καταφύγιο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εκτός από τη γλώσσα, έχουν δικιά τους ιδιαίτερη κουλτούρα και λειτουργικό τυπικό. Ο όρος προέρχεται από τη Σεφαράδ, βιβλική ονομασία (Οβαδίας, 1:20), που αρχικά αφορούσε την περιοχή γύρω από τις Σάρδεις της Μικράς Ασίας, όπου μεταφέρθηκαν οι εξόριστοι Εβραίοι μετά την κατάληψη της Ιερουσαλήμ από το Ναβουχοδονόσορα. Ο όρος αργότερα χρησιμοποιήθηκε για την Ισπανία.

Σεφαρείμ (εβρ.) = Οι ιεροί κύλινδροι πάνω στους οποίους είναι γραμμένη η Πεντάτευχος. Φυλάσσονται στο Εχάλ κάθε συναγωγής και είναι απαραίτητοι για τη λειτουργία της.

Σιωνισμός = Πολιτική κίνηση που προώθησε την εθνική εβραϊκή ιδέα, την ιδέα δηλαδή της επιστροφής των Εβραίων της Διασποράς στη γη των πατέρων τους, το Ισραήλ, και τη δημιουργία

γία εκεί εθνικής εβραϊκής εστίας. Ο Σιωνισμός απέκτησε θεωρητική θεμελίωση στα τέλη του 19ου αιώνα από τον Θεόδωρο Έρτσελ, ο οποίος έγραψε το βιβλίο «*Το εβραϊκό κράτος*».

Σουργκιουνλού (τουρκ. sürgünlu) = Ο αναγκαστικά μετοικήσας, ο εξόριστος. Sürgün = ο εξαναγκασμός σε μετοικεσία, η εξορία.

Συναγωγή = Ο ιερός χώρος συγκέντρωσης των πιστών, που προορίζεται για προσευχή και ανάγνωση του Νόμου. Ο Ναός ήταν ένας, ο του Σολόμωντος στην Ιερουσαλήμ. Η καταστροφή του Ναού και η Βαβυλώνια αιχμαλωσία δημιούργησαν την ανάγκη ίδρυσης ιερών χώρων. Η συναγωγή συμβολίζει επομένως την εβραϊκή Διασπορά, την εξορία. Μετά την καταστροφή του δεύτερου Ναού της Ιερουσαλήμ, ο Ιουδαϊκός Νόμος επιβάλλει τη δημιουργία συναγωγής, οπουδήποτε είναι εγκατεστημένοι δέκα τουλάχιστον ενήλικες Εβραίοι. Ο όρος συναγωγή είναι μετάφραση των εκφράσεων Moade El, δηλαδή Γιορτές του Θεού και Mikra kadesh, δηλαδή Άγιο Κλίτος, και αποδόθηκε έτσι στη μετάφραση της Βίβλου από τους Εβδομήκοντα.

Ταλμούδ Τορά (εβρ.) = Θρησκευτικά εβραϊκά σχολεία. Ο όρος προέρχεται από τις λέξεις Ταλμούδ που είναι ο προφορικός Νόμος των Εβραίων, οι ερμηνείες, δηλαδή, του γραπτού Νόμου, όπως διατυπώθηκαν και καταγράφηκαν αιώνες πριν από σοφούς μελετητές και Ραββίνους, και Τορά που είναι ο γραπτός εβραϊκός Νόμος, δηλαδή η Πεντάτευχος που αποτελείται από τα πέντε πρώτα βιβλία της Βίβλου: Γένεσις, Έξοδος, Λευϊτικόν, Αριθμοί, Δευτερονόμιον.

Του Μπισβάτ = Δευτερεύουσα εβραϊκή γιορτή, που γιορτάζεται στις 15 του μηνός Σεσεβάτ. Σηματοδοτεί τη λήξη του χειμώνα και την αρχή της άνοιξης. Γιορτή αφιερωμένη στα δέντρα και τη φύση, συμβολίζει τους ακατάλυτους δεσμούς του εβραϊκού λαού με τη γη του Ισραήλ. Οι Σεφαραδίτες ονομάζουν τη γιορτή «Las Frootas» και οι Ρωμανιώτες «Τράγαλα», επειδή συνηθίζεται να φτιάχνουν γλυκό από βρασμένο σιτάρι και ξηρούς καρπούς.

τσαρσί (τουρκ. çarşı) = αγορά, παζάρι

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΛΕΞΙΟΥ Γεώργιος, «Σύντομη ιστορία των Εβραίων της Καστοριάς. Τα σχετικά κείμενα δυο παλαιότερων ερευνητών», *Καστοριανή Εστία*, 7-4-1995, (Αναδημοσίευση *Χρονικά*, 18/137, Μάιος-Ιούνιος 1995).
- ΑΛΕΞΙΟΥ Γεώργιος, «Μπούκο Μάγιο. Ένας φιλόανθρωπος Ισραηλίτης από την Καστοριά», *Χρονικά*, 21/158, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1998.
- BENIAMIN εκ Τουδέλης, *Το βιβλίο των ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική*, μετάφραση Φωτεινή Βλαχοπούλου, Στοχαστής, Αθήνα, 1994.
- BERARD V., *Τουρκία και Ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία*, μετάφραση Μ. Λυκούδης, Τροχαλία, Αθήνα, 1987.
- ΒΕΡΓΟΥ-ΓΚΑΜΠΕΣΗ Μαρούλα, «Οι Εβραίοι της Καστοριάς», *Χρονικά*, 20/147, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1997.
- BIBLIO ΜΝΗΜΗΣ, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Αθήνα, 1979.
- ΓΙΑΝΝΟΥΣΗΣ Δημήτρης Σ., «Οι Εβραίοι της Καστοριάς», *Χρονικά*, 5/41, Σεπτέμβριος 1981.
- ΓΙΑΝΝΟΥΣΗΣ Δημήτρης Σ., «Η εξόντωση των Εβραίων της Καστοριάς», *Νέα Καστοριά*, 1-7-1983, (Αναδημοσίευση: *Χρονικά*, 7/64, Δεκέμβριος 1983).
- ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ Νικόλαος Γ., *Καστοριά. Τουριστικός Οδηγός*, Θεσσαλονίκη, 2007.
- ΔΟΡΔΑΝΑΣ Στράτος Ν., «Η καταστροφή της Κλεισούρας Καστοριάς από τους Γερμανούς, 5 Απριλίου 1944», *Κλειώ*, τ. 1/2004.
- ΔΟΡΔΑΝΑΣ Στράτος Ν., *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Εστία, Αθήνα, 2007.

- ΙΓΓΛΕΣΗΣ Νικόλαος Γ., *Οδηγός της Ελλάδος*, Έτος Ι', Αθήναι, 1925.
- ΙΝΑΛΤΖΙΚ Χαλίλ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασσική εποχή, 1300-1600*, μετάφραση Μιχάλης Κοκολάκης, Αλεξάνδρεια, 1994.
- ΙΩΑΚΕΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Μηνάς, *Τριαντάφυλλα κι αγκάθια*, Γκοβόστης, Αθήνα, 2008.
- ΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗΣ Βάσος, *Λάρισα. Μάδρε ντ' Ισραέλ. Η ιστορία του Εβραϊσμού της Λαρίσης και περιοχής*, Λάρισα, 1959.
- ΚΑΝΔΥΛΑΚΗΣ Μανώλης, *Εφημεριδογραφία [και περιοδικά] Μακεδονίας και Θράκης. Κατάλογοι των εντύπων που εκδόθηκαν. Συμβολή στην ιστορία του Τύπου της Μακεδονίας και Θράκης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2006.
- ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μνημεία και Μνήμες*, Αθήνα, 2007.
- ΚΟΥΝΙΟ-ΑΜΑΡΙΛΙΟ Έρρικα και ΝΑΡ Αλμπέρτος, *Προφορικές μαρτυρίες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, Επιμέλεια-Επιμετρο Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Ίδρυμα Έτς Αχαΐμ – Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1998.
- ΚΡΙΚΗΣ Πάνος Αθ., *Καστοριά. Ταξίδι στο μύθο και στην ιστορία*, Κουλτούρα, Αθήνα, 2006.
- ΛΙΟΛΙΟΣ Γιώργος, *Σκιές της πόλης. Αναπαράσταση του Διωγμού των Εβραίων της Βέροιας*, Ευρασία, Αθήνα, 2008.
- ΜΑΖΟΒΕΡ Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μετάφραση Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994.
- ΜΟΛΧΟ Μικαέλ και Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam. Αφιέρωμα εις την Μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του Ναζισμού εν Ελλάδι*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1976.
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Νικόλαος, «Εισαγωγή στη ιστορία και στην αρχιτεκτονική της Καστοριάς», στο ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Νικόλαος, *Βυζαντινά και Οθωμανικά*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2005.
- ΜΠΑΚΑΛΗΣ Γιάννης, *Τουριστικός Οδηγός Καστοριάς*, Καστοριά. 1951.
- ΜΠΑΚΑΛΗΣ Γιάννης, «Από τη ζωή των Εβραίων της Καστοριάς.

- Δημοτικά τραγούδια απ' τη ζωή της Ισραηλιτικής Κοινότητας Καστοριάς», *Χρονικά*, 29/206, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 2006.
- ΝΑΧΜΙΑ Μπέρρυ, *Κραυγή για το Αύριο*. 76859..., Κάκτος, Αθήνα, 1989.
- ΠΑΛΙΟΥΓΚΑΣ Θεόδωρος, *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423-1881)*, τόμος Α', Μάτι, Κατερίνη, 2002.
- ΠΑΛΛΗΣ Α. Α., *Σελίδες από τη ζωή της παλιάς γενιτσαρικής Τουρκίας*, Εκάτη, Αθήνα, 1990.
- ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Θ. Φ., «Καστοριά», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 14^{ος}, Αθήναι, 1934.
- ΠΑΠΑΜΟΣΧΟΣ Ηλίας Λ., *Καλό ταξίδι, κούκλα μου...*, Κέδρος, Αθήνα, 2002.
- ΠΑΠΑΜΟΣΧΟΣ Ηλίας Λ., *Του χρόνου κυνήγια*, Κέδρος, Αθήνα, 2002.
- ΠΑΠΑΜΟΣΧΟΣ Ηλίας Λ., *Λειψή αριθμητική*, Κέδρος, Αθήνα, 2002.
- ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ Θρασύβουλος Ορ., *Γειτονίες της Κωνσταντινούπολης*, Τσουκάτου, Αθήνα, 2003.
- PIERRON Bernard, *Εβραίοι και χριστιανοί στη νεώτερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, μετάφραση Γιώργος Σαρατσιώτης, Πόλις, Αθήνα, 2004.
- ΡΟΣΙΟΣ (ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ) Αλέξης, *Στα φτερά του οράματος. Εθνική Αντίσταση – Διωγμοί μετά τη Βάρκιζα – Εμφύλιος 1946-1949 – Πολιτική Προσφυγιά*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη, 1997.
- ΣΚΑΡΛΑΤΟΣ Βυζάντιος, *Η Κωνσταντινούπολις ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική κ.τ.λ.*, τόμος Α', Αθήνησιν 1851 (Ανατύπωση Εκδόσεις Πελεκάνος, Αθήνα, 1993).
- ΣΥΝΟΠΟΥΛΟΣ Λυκούργος Α., *Απομνημονεύματα ενός Καστοριανού παιδιού της πιάτσας (1937-1957)*, Καστοριά, 1998.
- ΣΧΙΝΑΣ Νικόλαος Θ., *Οδοιπορικά Σημειώσεις Μακεδονίας Ηπείρου*, Εν Αθήναις, 1886.
- ΤΣΑΜΙΣΗΣ Π., *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, Αθήνα, 1951.
- ΤΣΟΛΑΚΗΣ Πάνος, *Η οικιστική οργάνωση της Καστοριάς στη διάρκεια της τουρκοκρατίας 1385-1912*, Καστοριά, 1989.
- ΤΣΟΛΑΚΗΣ Πάνος, *Η εβραϊκή συνοικία της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη, 1994.

- ΤΣΟΛΑΚΗΣ Πάνος, *Πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές έρευνες στην Καστοριά*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1996.
- ΤΣΟΛΑΚΗΣ Πάνος, *Η αρχιτεκτονική της παλιάς Καστοριάς*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2009.
- ΦΛΑΪΣΕΡ Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τόμος Β', Παπαζήσης, Αθήνα, 1995.
- ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ, *Χρονικά*:
 «Η Μεταπολεμική κατάσταση των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων της Ελλάδος. Μέσα από εκθέσεις του Κανάρη Δ. Κωνσταντίνη και έγγραφα του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της Ελλάδος», *Χρονικά*, 19/142, Μάρτιος - Απρίλιος 1996.
 «Ο Εβραϊσμός της Ελλάδος τίμησε τη μνήμη των Εβραίων της Καστοριάς», *Χρονικά*, 19/146, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1996.
 «Οι Εβραίοι της Καστοριάς. Μια Κοινότητα που δεν υπάρχει πιά», *Χρονικά*, 15/118, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1991.
- BARNAI Jacob, "On the History of the Jews in the Ottoman Empire", στο Esther Juhasz (ed.), *Sephardi Jews in the Ottoman Empire. Aspects of Material Culture*, The Israel Museum, Jerusalem, 1990.
- BENBASSA Esther και RODRIGUE Aron, *Sephardi Jewry, A History of the Judeo-Spanish Community, 14th-20th Centuries*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 2000.
- BERARD Victor, *Τουρκία και ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία*, μετάφραση Μ. Λυκούσης, Αθήνα, 1987.
- BOWMAN Steven, *The Jews of Byzantium 1204-1453*, University of Alabama Press, Tuscalosa, Alabama, 1985.
- BOWMAN Steven, *Jewish Resistance in Wartime Greece*, Vallentine Mitchell, Edgware, 2006.
- COHEN Mark, *Last Century of a Sephardic Community. The Jews of Monastir, 1839-1943*, Foundation for the Advancement of

- Sephardic Studies and Culture, New York, 2003.
- DELEON Jak, *Ancient districts on the Golden Horn*, Gözlem, Istanbul, χ.χ.
- FREELY John, *The Lost Messiah. In Search of the Mystical Rabbi Sabbatai Sevi*, The Overlook Press, Woodstock & New York, 2003.
- GALANTE Abraham, *Documents officiels Turcs concernant les Juifs de Turquie*, Istanbul, 1931.
- GALANTE Abraham, *Les Synagogues d'Istanbul*, Hamenora, Istanbul, 1937.
- GALANTE Abraham, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, I-II, Istanbul, 1941-42.
- GÜLERYÜZ Naim, *Istanbul Sinagoglari*, Istanbul, 1992.
- GÜLERYÜZ Avigdor Naim, *The History of the Turkish Jews*, Gözlem, Istanbul, 2000.
- GÜLERYÜZ Naim και Izzet Keribar, *The Synagogues of Istanbul*, Gözlem, Istanbul, 2008.
- HACKER Joseph, "The Sürgün System and Jewish Society in the Ottoman Empire During the Fifteenth to the Seventeenth Centuries", σελ. 1-65, στο RODRIGUE Aron (Ed.), *Ottoman and Turkish Jewry. Community and Leadership*, Indiana University, Bloomington, 1992.
- JUHASZ Esther (editor), *Sephardi Jews in the Ottoman Empire. Aspects of Material Culture*, The Israel Museum, Jerusalem, 1990.
- KARMI Ilan, *Jewish sites of Istanbul*, The Isis Press, Istanbul, 1992.
- KARMI Ilan, "Jewish Cemeteries in Northern Greece in the Post World War Era", στο I.K.Hassiotis (editor), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the Fifteenth century to the end of World War II*, IMXA, Thessaloniki, 1997.
- MATKOVSKI Aleksandar, *A History of the Jews in Macedonia*, Skopje, 1982.
- MATSAS Michael, *The Illusion of Safety. The Story of the Greek Jews During the Second World War*, Pella Publications, New

York, 1997.

MITRANI Mili, ALOK Ersin, *Anatolian Synagogues*, Istanbul, 1992.

MOLHO Michael, *Histoire des Israélites de Castoria, Avec la collaboration d' Abraham Mevorah*, Thessalonique, 1938.

PERVITITCH Jacques, *Sigorta Haritalarında İstanbul*, Axa Oyak, X·X·

RIVLIN Bracha (ed.), *Pinkas Hakehillot – Encyclopaedia of Jewish Communitites from their foundation till after the Holocaust: Greece*, Yad Vashem, Jerusalem, 1998. (στα εβραϊκά).

ROMERO Elena, *El teatro entre los Sefardies orientales*, Madrid, 1979.

SACHAR Howard M., *Farewell Espana. The World of Sephardim Remembered*, A. Knoff, New York, 1994.

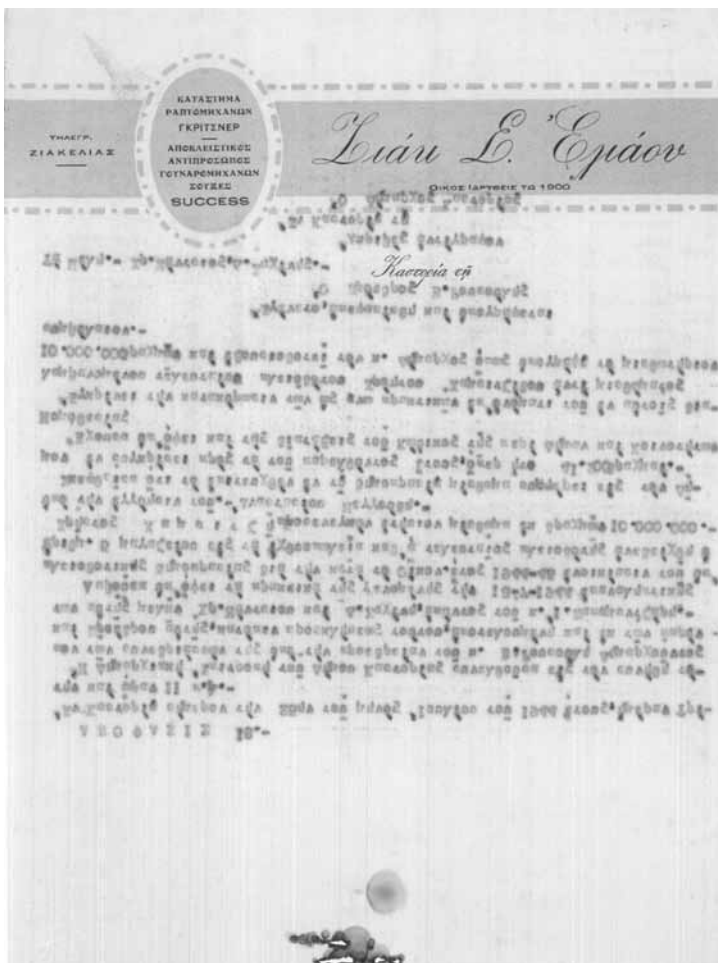
STAVROULAKIS Nicholas P., DE VINNEY Timothy J., *Jewish sites and Synagogues in Greece*, Talos Press, Athens, 1993.

VAROL Marie Christine, *Balat, Fauburg Juif d' Istanbul*, The Isis Press, Istanbul, 1989.

WEINBERGE Leon J., *Bulgaria's Synagogue Poets. The Kastreans*, University of Alabama Press, Tuscalosa, 1983.

ΖΙΑΚ ΕΛΙΑΟΥ

Στις 25 Μαρτίου 1944 ο Ζιάκ Ελιάου, έμπορος γουναρομηχανών, συνελήφθη μαζί με όλους τους Εβραίους της Καστοριάς και εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς. Η εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης δεν ήταν άσχετη οικονομικών συμφερόντων. Κάθε άλλο μάλιστα. Το βιος τους λεηλατήθηκε από ιδιώτες και φορείς και ενίοτε από το ίδιο το κράτος ή την τοπική αυτοδιοίκηση. Άλλωστε αυτός ήταν ένας από τους κύριους στόχους των Ναζί. Η ευθύνη βαραίνει τόσο τους κατακτητές, όσο και τους συνεργάτες τους στις κατακτημένες και σύμμαχες χώρες, καθώς και σημαντικό μέρος των απλών πολιτών. Στην προκειμένη περίπτωση, μαζί με τα άλλα περιουσιακά στοιχεία του Ελιάου κατασχέθηκαν και όλα όσα βρέθηκαν στο μαγαζί του. Μεταξύ αυτών και τα επιστολόχαρτά του, τα οποία στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκαν – σε μια εποχή που το χαρτί ήταν δυσεύρετο και πολύτιμο – από τον Δήμο Καστοριάς. Έτσι, τον Ιούλιο του 1944, κι ενώ ο Ζιάκ Ελιάου στέναζε στο κολαστήριο του Άουσβιτς, όπου προηγουμένως είχαν εξοντωθεί όλοι οι συγγενείς του και οι ομόθρησκοι συμπολίτες του Καστοριανοί, ο Δήμος Καστοριάς χρησιμοποιούσε τα επιστολόχαρτά του για τις ανάγκες του και εν προκειμένω (βλ. φωτ. στη διπλανή σελίδα), για τη σύνταξη πρακτικού μίσθωσης δημοτικού ακινήτου. Η μοίρα ήθελε να επιστρέψει στην Καστοριά ο Ζιάκ Ελιάου, ως ένας εκ των ελαχίστων διασωθέντων...

Έγγραφο του Δήμου Καστοριάς σε προπολεμικό επιστολόχαρτο του Ζιάκ Ελιάου. Εμπρόσθια όψη.

*Αν-Καστορίε σήμερον τήν 28ην τοῦ μηνὸς Ἰουλίου τοῦ 1944 ἔτους, ἡμέραν Τρι-
την καὶ ὥραν 11 π.μ.

Αυθόρως δι' όυς τή προκειμένη τής γυναικός τήν 1857-1944 διαπολιτιστική
παιδαγωγική προσπάθεια υπό την καθ' όσον. τας 1940-45 συνιστάται του δι'
όυτος. Η μάστατος εις τή διαδοχική καθ' όσον. τα τελευταίως παιδαγωγική συνεισφορά
όλητος. Χ. α. π. ε. τ. ή προσπάθεια ήττηται μετ' όσον. δι' όσον. 10.000.000.
όσο τήν έγγράφη του. "Ανατολική Μεγάλη."

Εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ ἐν τῇ πόλει τῆς Κωνσταντινουπόλεως

2. Διένεστο, ανεφάνεθη και διαγράφηται

Τὴ ἡδ. - Χρ. Μέντιος, Δ. Σοφίας.

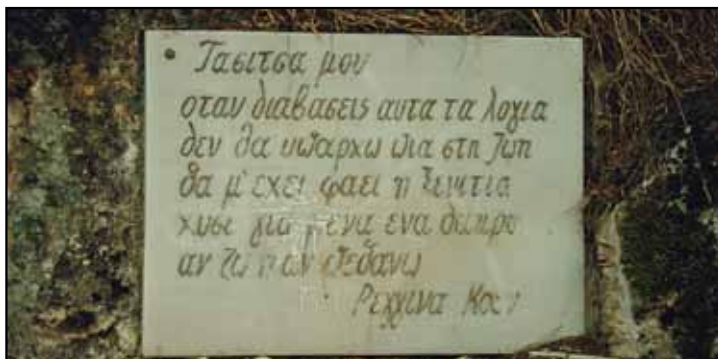
Εν Κορυνθῷ τῇ

20 Δημόσιος Λειτουργός

Προπολεμικό επιστολόχαρτο του Ζ. Ελιάου, πίσω όψη.

Καστοριά, Μνημείο Ολοκαυτώματος.

Καστοριά, Μνημείο Ολοκαυτώματος.

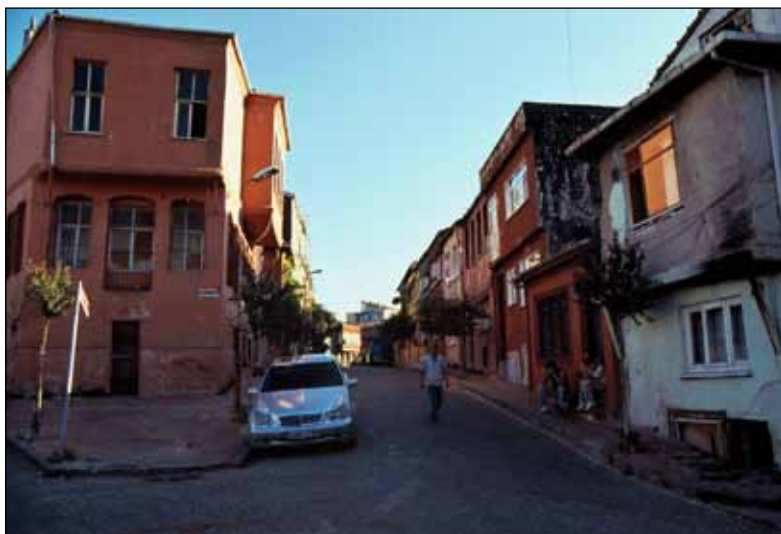

Οδός Εβραΐδος.

Στοά Καστοριάς στη Θεσσαλονίκη.

Εβραϊκά σπίτια στη συνοικία Καστοριά στο Μπαλατά.

Η Συναγωγή της Καστοριάς στο Μπαλατά της Πόλης.

Καστοριά. Δρόμος της συνοικίας Εβραΐδος.

Εβραϊκή συνοικία.

Εβραϊκή συνοικία.

Εβραϊκό μέγαρο που κάηκε το 2003.

Καστοριά. Εβραϊκό αρχοντικό που κάηκε το 2003.

Καστοριά. Εβραϊκό μέγαρο στην αρχή της οδού Εβραΐδος.

Καστοριά. Είσοδος εβραϊκού αρχοντικού.

Καστοριά. Κατάστημα Ελιάου.

Κατάστημα Ελιάου.

Κατάστημα Ελιάου.

Ο Ιάκωβος Ελιάου. Καστοριά 2008.

Κατάστημα Ελιάου.

Καστοριά. Ο χώρος της συναγωγής και του σχολείου.

Καστοριά. Ο χώρος της συναγωγής.

Καστοριά. Απόψεις της οικίας Ελιάου στην οδό Μητροπόλεως.

Καστοριά. Συνοικία Εβραΐδος, εβραϊκό μέγαρο με τοιχογραφίες που κάηκε το 2003.

Καστοριά. Το σπίτι με τη Μενορά.

Καστοριά. Το μέγαρο που φυλακίστηκαν οι Εβραίοι της Καστοριάς το 1944 πριν την εκτόπισή τους.

Καστοριά. Το σπίτι με τη Μενορά.

Καστοριά. Χώρος συναγωγής και σχολείου.

Καστοριά. Χώρος εβραϊκού σχολείου.

*Κοινοτικό κτίριο της συναγωγής
Καστοριάς της Πόλης.*

*Κωνσταντινούπολη. Συνοικία Καστοριά
στο Μπαλατά, εβραϊκές κατοικίες.*

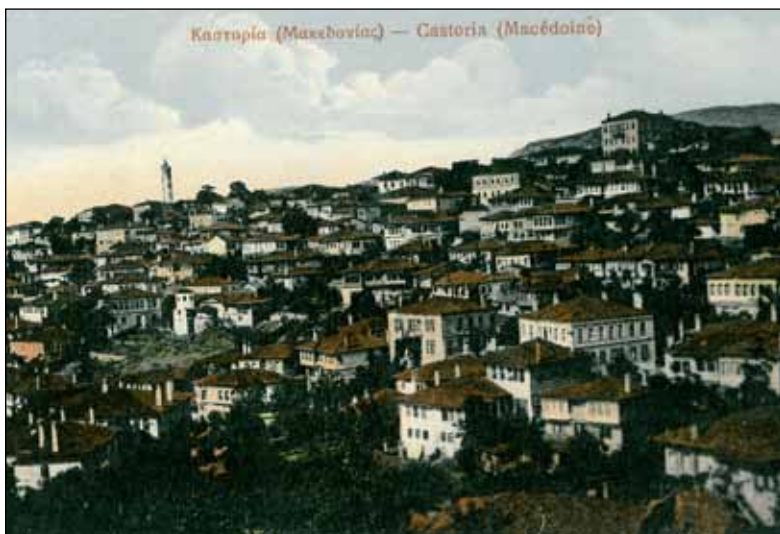
Κωνσταντινούπολη. Το οικόπεδο της συναγωγής της Καστοριάς.

*Οι συνοικίες Δραγωγιά, Καρύδη, Ντολτσού και ψηλότερα η Εβραΐδα
(καρτ ποστάλ, αρχείο Θρ. Παπαστρατή)*

Οικία Ι. Ελιάου και Μπ. Κοέν.

*Πάνω δεξιά οικία Τσίνο Αλμπάλα, εβραϊκό σχολείο και συναγωγή
(καρτ ποστάλ, αρχείο Θρ. Παπαστρατή).*

*Το Ντολτσό και η Εβραΐδα
(καρτ ποστάλ, αρχείο Θρ. Παπαστρατή).*

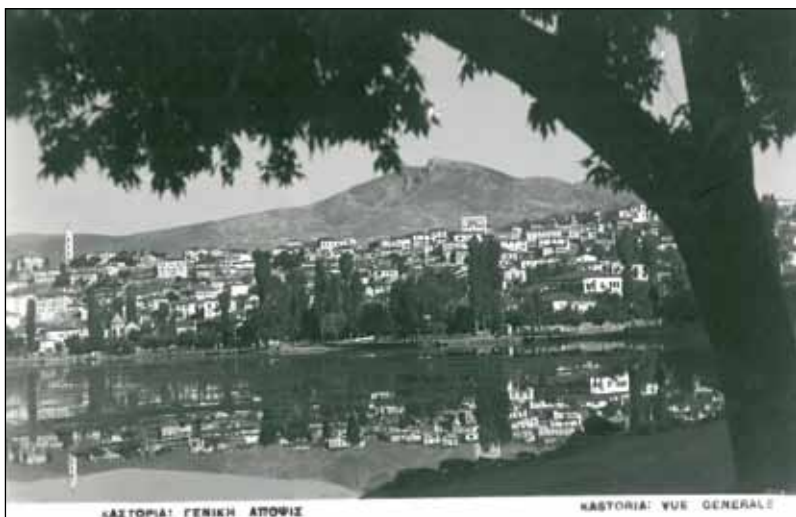
*Συνοικία Καστοριάς Μπαλατά
Το σπίτι του τελευταίου Ραββίνου*

*Συνοικία Καστοριάς Μπαλατά
Η παλιά έδρα της Μακαμπί.*

Μπαλατά. Εβραϊκές κατοικίες. Συνοικία Καστοριάς

Στα υψώματα, στο κέντρο της εικόνας, η συνοικία Εβραϊδας (μεταπολεμική φωτοκάρτα, αρχείο Θρ. Παπαστρατή).

